THE

MADHYAMAVYÂYOGA

OF

BHÂSA

WITH THE COMMENTARY OF

MAHAMAHOPADHYAYA
DR. T. GANAPATI SASTRI.

PRINTED AT THE
'BHASKARA' PRESS, TRIVANDRUM.

1933.

 [Price As. 8.

॥ श्रीः ॥

मध्यमव्यायोगः

महाकविश्रीभासप्रणीतः

महामहोपाध्याय पि-एच्-डि बिरुदशालिना

पण्डितगणपतिशास्त्रिणा

प्रणीतया व्याख्यया

समेतः।

१९३३.

—

[मूल्यं ८ आणकाः।

INTRODUCTION.

THIS is the second edition of the Madhyamavyayoga first published in 1912 in the Trivandrum Sanskrit Series In the first edition which was based on a single manuscript, there was some doubt with regard to the authenticity of certain readings. This doubt has now been removed with the help of a second manuscript produced from Mr. Nilakantan Chakyar of Manganam (near Kottayam in North Travancore). For the sake of students an easy commentary on the work has been added.

The work belongs to a class of Rupakas called Vyayoga, and is named Madhyama after Bhimasena, the hero who was well known by the name of Madhyama for reasons given in the work itself, (Vide Sloka मध्यमोऽहं etc. 28 *et seq*) or for the reason that he was the middle Pandava.

During their wanderings in consequence of their defeat in the gambling, the Pandavas were for some time living near the forest of Hidimba. One day when all the other members had gone to attend a certain sacrifice at the hermitage of the great sage Dhaumya, leaving Bhimasena alone to guard the Asrama, and when the latter was engaged in his usual out-door exercises, Ghatotkacha, the son of Bhima and Hidimba overtook and stopped an old Brahmin who was passing by with his wife and three sons.

"Give me one of your sons so that my mother may feed on him and break her fast" peremptorily demanded Ghatotkacha. At this terrible demand the father and mother in fear of wholesale destruction clung to the eldest and the youngest of the sons respectively out of partiality and showed their reluctance to part with them. The remaining second son, Madhyama by name, who was by nature very loving towards his parents and brothers, offered himself willingly to the Rakshasa in the hope of saving the others, and with his permission went to a pool near by to quench his thirst. The giant thinking that the Brahmin boy was delaying too long at the pool and fearing that it was high time for his mother's dinner cried out more than once: "Madhyama! come back, at once."

Bhimasena who was in the exercise-ground near by, having heard the call twice or thrice and taking it to be directed to himself hurried to the spot where the giant and the Brahmins were. Now when the Brahmin Madhyama also came up, the old Brahmin related to the Kshatriya Madhyama all his cause of fear and prayed to him for succour. Bhimasena having assured the Brahmin all help and relief advised the giant more than once to let the Brahmin go. But the giant said, "I will not, even by the word of my father, let this man go, when I have taken him in obedience to my mother's word," and being asked who his mother was, he announced Hidimba to be his mother and Bhimasena to be his father. Now Bhimasena offered to accompany the giant as a substitute for the Brahmin boy and set him free. Though Bhimasena knew the giant to be his son, he did not reveal himself, for he wished to test the valour of his son. With this object he said to him, "I will not follow you, but if you can, take me by force where you will." Then there ensued a duel and he saw that his son, though not a match to himself, could baffle the party of the Dhartarashtras. Pleased with this, he accompanied him, in fulfilment of his promise, to where Hidimba was. Welcomed and entertained by her with all the loving regards of a wife, he recognised her at once and remembered to her the many favours he had once received at her hands. When he asked her why she ordered the capture of a man, she explained to him in secret her real motive. Thus satisfied that she was faultless, he blessed his son who, having now known him to be his father, had prostrated before him. This, in brief, is the substance of the story which is the creation of the author round a hero well known to the Itihasas. That Hidimba's only aim in ordering the capture of a man was the meeting of Bhimasena and that she could not otherwise effect it, is made clear in commenting on the words of Bhimasena, "जात्या राक्षसी न समुदाचारेण" (p 39).

The description here of the delight of Bhimasena at his conversation and duel with Ghatotkacha is as happy as that in Pancharatra where Bhima and Arjuna are absorbed in the sweetness of Abhimanyu's words.

This Vyayoga being one of the twelve Rupakas which closely resemble Svapnavasavadatta must have the same author Bhasa as Svapnavasavadatta itself. Who is this Bhasa? and

what are the distinguishing marks of Bhasa's Svapnavasavadatta? Let us consider the following utterances of Kalidasa, Battabana and Rajasekhara, 'प्रथितयशसां भाससौमिल्लकविपुत्रादीनाम्' (Malavikagnimitra Act I) 'सूत्रधारकृतारम्भैर्नाटकैर्बहुभूमिकैः। सपताकैर्यशो लेभे भासो देवकुलैरिव' ॥ (Harshacharita). भासनाटकचक्रेऽपि छेकैः क्षिप्ते परीक्षितुम् । स्वप्नवासवदत्तस्य दाहकोऽभून्न पावकः:' ॥ (Suktimuktavali). From the above passages we learn that there was a very ancient poet by the name of Bhasa, that he was the author of many Natakas and that Svapnavasavadatta was one of them. It follows therefore that Svapnavasavadatta must be distinctly marked by a close resemblance to certain other Natakas, many in number, by qualities of expression and diction indicative of priority to the work of Kalidasa and thirdly by a plot appropriate to the name "Svapnavasavadatta".

Now let us examine whether these three distinguishing marks are found in our Nataka which have the name Svapnavasavadatta written at the end. With regard to the first of these characteristics, even a cursory reading of the thirteen Natakas that have come into our ken cannot fail to convince one of their very close resemblance and this point has been dwelt on at some length in the introduction to Svapnavasavadatta and Pancharatra. That our Nataka possesses the second characteristic mark is indicated in the above introductions and also in the introduction to the Pratimanataka. This is obvious to those whose sense of the beautiful has been refined by the words and images of the great Sages Valmiki and Vyasa and who can perceive the shades of æsthetic difference in sweet words and beautiful ideas of different poets. Who that is blessed with an æsthetic sense, who that taste the unique natural flow of beauty that overflows the sound and sense of every passage and particularly of every short piece of prose in these Natakas can for a moment doubt their priority to the work of Kalidasa? Again the verse,

'नवं शरावं सलिलैः सुपूर्णं सुसंस्कृतं दर्भकृतोत्तरीयम् ।
तत्तस्य माभून्नरकं स गच्छेद् यो भर्तृपिण्डस्य कृते न युध्येत् ' ॥

quoted as from another's work by Kautalya in his Arthasastra is in its proper place in the Nataka Pratijnayaugandharayana and can from its very nature be seen to be the poet's own. It

is because it is appropriate only to a Kavya that Vamana who lived decidedly before Anandavardhana, the author of Dhvani, (in the chapter of his Kavyalankara devoted to the criticism of expressions used in Kavyas and Kavyas alone) takes up for consideration the fourth quarter of the verse, "यो भर्तृपिण्डस्य कृते न युध्येत्" and attempts to justify the use of Parasmaipada therein. Hence Vamana must have known for certain that this verse belonged to a Kavya. Otherwise he would not have taken it for consideration right in the midst of expressions culled from Kavyas alone. It follows therefore that Pratijnayaugandharayana from which Chanakya quotes the verse and the other Natakas that are akin to it including of course Svapnavasavadatta belong to a period much earlier than that of Chanakya and therefore earlier still than that of Kalidasa who is known to have lived long after Chanakya.

Considering the third distinguishing mark which our Nataka must be shown to bear before it could be identified with Bhasa's Svapnavasavadatta we have to look to the significance of the name " Svapnavasavadatta. " It means that in this work Vasavadatta is seen or attended to (by Vatsaraja) in his dream. This is just what we learn from the conversation in the fifth Act of our Nataka where Vatsaraja brooding on the supposed loss of his Vasavadatta and beside himself with grief talks to her in her dream and she in all reality awake by his side though not known to him listens to and responds to his lamenting words. Here in this dream Vasavadatta fully perceives the great depth and intense sincerity of his ardent love and this knowledge nourishes and develops the prominent Rasa in her i. e., the sentiment of separation from her love, by blowing her constant fire of love to burn with a greater blaze. It is in this dream that Vatsaraja enjoyed to his confounding surprise the sight and touch of the living Vasavadatta, who, he believed was all lost to him. Having considered the importance of the Svapna or dream we will now view the part played by Vasavadatta. She is at once seen to be the chief heroine, courting adversity in the interests of her husband and undaunted by the troubles that beset her and ever skilfully vigilant to the purpose before her, she, the type of perfect womanhood, shines on high in the varied glory of her beauty, virtue, wisdom, fortitude and nobility. Padmavati, on the

other hand, plays but a subordinate part, the incidents associated with her being brought in only to brighten up the picture of the chief heroine. Thus we see that the name Svapnavasavadatta is most appropriate to a work wherein the incident of the Svapna and the character Vasavadatta are seen to be so important.

As we have seen that our Nataka possesses the three characteristic marks which determine Bhasa's Svapnavasavadatta, it can indisputably be identified with that work. Hence with the help of this Nataka of ours which is Bhasa's Svapnavasavadatta itself we can test whether a particular verse or idea considered in any other work as taken from Svapnavasavadatta is actually so or not. In the wide world of our Rhetoric Literature, there is but one verse, 'सञ्चितपक्ष्मकपाटं नयनद्वारं स्वरूपतडनेन? । (उद्घाट्य सा प्रविष्टा हृदयगृहं मे नृपतनूजा ॥ considered as taken from Svapnavasavadatta and this verse occurs only in Dhvanyalokalochana. The verse neither finds nor can it find a place in the Svapnavasavadatta we have procured. Hence we conclude that the author of Lochana must have erroneously assigned the verse to Svapnavasavadatta. A similar mistake is made by Somadeva in his Yasastilaka when he assigns to Bhasa the verse,

"पेया सुरा प्रियतमामुखमीक्षितव्यं ग्राह्यः स्वभावललितो विकृतश्च वेषः ।
येनेदमीदृशमदृश्यत मोक्षवर्त्म दीर्घायुरस्तु भगवान् स पिनाकपाणिः ॥",

which ought to have been correctly assigned to Mahendra Vikrama Varman I.

We have but one instance of reference made in other works to the subject-matter of Svapnavasavadatta. In Amaratika Sarvasva, we find the passage, "आद्यो यथा—नन्दयन्त्यां ब्राह्मणभोजनं द्वितीयः स्वदिशमात्मसात्कर्तुमुदयनस्य पद्मावतीपरिणयोऽर्थश्रृङ्गारः, तृतीयः स्वप्नवासवदत्ते तस्यैव वासवदत्तापरिणयः कामश्रृङ्गारः" (vide Amaratikasarvasva part I, p 147, Trivandrum Sanskrit Series) where the three kinds of Sringara (i. e., of the sentiments of love) based respectively on Dharma (duty), Artha (material object, wealth or possession) and Kama (love) are illustrated, the first by reference to a work called Nandayanti and the second and third by reference to Svapnavasavadatta. The meaning of the

passage is that in Svapnavasavadatta the marrying of Padmavati is described as prompted by the motive of winning back a kingdom and is therefore a case of Artha Sringara while the marrying of Vasavadatta already accomplished was prompted by mere love for love's sake and is a case of Kama Sringara. If, in the passage, we take the reference to Svapnavasavadatta as applying to Kama Sringara alone, we should then say that the author of the Tikasarvasva having given the reference in the first and third cases has omitted it in the second case which amounts to making him faulty of giving defective information and of dissimilar treatment of similar subjects. And the plot of our Svapnavasavadatta which bears the distinctive marks noticed shows unmistakably that both the Artha and Kama Sringaras are referred to by him. This meaning of his which of course is the meaning of the passage will, we think be made still clearer if the order of the words तृतीय: and स्वप्नवासवदत्ते in the passage be exchanged.

Trivandrum,
17-4-1917.

T. GANAPATI SASTRI.

उपोद्घातः ।

अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावलौ १९१२ तमे हायने द्वाविंशाङ्कतया प्रकाशितस्य **मध्यमव्यायोगस्येदं** द्वितीयं संस्करणम् । एकमातृकाश्रयेण कृते प्रथमेऽस्य संस्करणे पाठसन्देहाः कतिपये स्थिताः । तेऽस्मिन् द्वितीये संस्करणे माङ्गानवास्तव्यनीलकण्ठशाक्यार् महाशयस्य सकाशात् प्रपूर्वतरे हायने लब्धस्य द्वितीयादर्शस्य साहाय्येन निरस्ताः । व्युत्पित्सूपकाराय ललितं व्याख्यानमप्यत्र संश्लेषितम् । अयं मध्यमसंज्ञो व्यायोगो नाम रूपकभेदः । पाण्डवमध्यमत्वनिरूढेन 'मध्यमोऽहम्' (श्लो० २८) इत्याद्युक्तबहुप्रकारमध्यमत्वयोगसिद्धेन वा मध्यमनाम्ना प्रसिद्धो **भीमसेनोऽत्र** नायक इति तत्प्रधानत्वाद् ग्रन्थो **मध्यम**शब्देन व्यपदिश्यते ॥

द्यूतपराजयनिमित्तवनवासप्रसङ्गात् क्वचन तपोवने **हिडिम्बावनने**दिष्ठे वसत्सु पाण्डवेषु स्वाश्रमे **भीमसेन**मेकं तत्पालनाय स्थापयित्वा यज्ञानुभवार्थं महर्षेर्धौम्यस्याश्रमं प्रति प्रोषितेषु, कदाचिद् भीमसेने च तपोवनबाह्यायां वनभूमावेकाकिनि दैनन्दिनं व्यायामपरिचयं कुर्वाणे व्यायामभूम्यभ्यर्णसरण्या गच्छन्तं कमपि वृद्धविप्रपान्थं दारपुत्रत्रयानुयातं **घटोत्कचो** नाम राक्षसो **भीमसेन**सूनुरनुगम्य रुरोध । 'मन्मातु**र्हिडिम्बाया** उपवासाङ्गाहारार्थे त्रिषु तव पुत्रेष्वेकं मह्यमर्पय' इति च तर्जयामास । अथ सर्वनाशभीताभ्यां मातापितृभ्यां चरमप्रथमयोः पुत्रयोः प्रियत्वेन परिगृहीतयोर्द्वितीयः पुत्रो **मध्यम**नामा राक्षसग्राह्यतया परिशिष्टः । स च प्रकृत्या पितृभ्रातृवत्सलस्तद्रक्षार्थमात्मत्यागमिष्टमेव मन्यमानः पिपासाप्रतीकारार्थमदूरवर्तिनं कमपि जलाशयं राक्षसानुमत्या गतः । राक्षसो गतं तं चिरायमाणमिव मत्वा मातुराहारकालातिक्रमशङ्कया 'भो मध्यम ! मध्यम ! शीघ्रमागच्छ' इत्युच्चैरसकृदाह्वयति स्म । व्यायामभूमेरभ्यर्णतरतया तस्मिन् आह्वानशब्दे द्वित्रिः श्रुते भीमसेन आत्मानमेव पाण्डवमध्यमत्वनिरूढेन मध्यमनाम्नाहूयमानं मत्वा झटिति तं देशमाससाद, यत्रासौ राक्षसो विप्राश्च । विप्र**मध्यमे**ऽप्यनुपदमागते वृद्धो राक्षसादुत्पन्नमात्मभयं सर्वं शंसन् क्षत्रिय**मध्यमम्** अभयमयाचत । स चाभयं तस्मै दत्त्वा ब्राह्मणमोचनाय राक्षसमसकृदुपदिदेश । अथ राक्षसो 'मातृशासनगृहीतामिमं मानुषं पितुरपि वाक्यान्न मुञ्चेयम् ।' इति वदन् 'का ते माते'ति पृष्टो **हिडिम्बा**मात्मनो मातरं **भीमसेनं** च पितरं जगाद । **भीमस्तु** आत्मानं राक्षसानुगामिनं प्रतिज्ञाय विप्र**मध्यमं** राक्षसान्मोचयामास । न लक्षगतेऽपि राक्षसस्य स्वपुत्रत्वे

तं प्रत्यात्मानं प्रकाशितवान् । अथानुगन्तव्ये स्वपुत्रे स तद्बलपरीक्षणेच्छया तमवादीत्—'शक्तश्चेद् बलात्कारेण मां नय' इति । ततस्तयोर्युद्धे प्रवृत्ते प्रत्याक्षितेन स्ववीर्यात् किञ्चिदवरेणापि धार्तराष्ट्रपक्षप्रतिक्षेपक्षमेण स्वपुत्रस्य वीर्येण स परितुष्टः समयानुसारात् तमनुगच्छन् हिडिम्बाया अन्तिकमाससाद । हिडिम्बया भार्योचितेन समुदाचारेण सम्भाव्यमानो दर्शनेन तां स्वभार्येति प्रत्यभिज्ञाय पूर्वोपकारस्मरणपूर्वं बहुमेने; मानुषग्रहणप्रयोजनेन तया पृष्टया रहसि निवेदितेन तां निर्दोषामवधार्य तुतोष । मातृवाक्याच्चात्मानं पितरं विज्ञायाभिवादयमानं पुत्रमाशिषाभिननन्द । तदेतदितिहासप्रसिद्धनायकाश्रयमीदृशमिह कविकल्पितं कथावस्तु द्रष्टव्यम् । यथा तु **हिडिम्बया**त्माकारितस्य मानुषग्रहणस्य भीमसेनसमागम एवानन्यथासिद्धं प्रयोजनमभिसंहितम्, तया 'जात्या राक्षसी, न समुदाचारेण' (पृ० ३९) इति **भीमसेन**वाक्यव्याख्यावसरे सम्यङ् निरूपितम् ।

पञ्चरात्रे अभिमन्युवाचालनेन यथा **भीमार्जुनयोः** कौतुकनिर्वेशः, तथात्र **घटोत्कच**वाचालनाभियोधनाभ्यां **भीमस्य** कौतुकनिर्वेशो निपुणमुपवर्णितः ।

अस्य व्यायोगस्य स्वप्रवासवदत्तसौभ्रात्रभाजनेषु द्वादशसु रूपकेष्वन्यतमत्वात् स्वप्रवासवदत्तकविस्तत्रभवान् **भास** एव प्रणेतेति निश्चयः । अथ कोऽसौ **भासः**? किंलक्षणं पुनस्तत्प्रणीतं **स्वप्नवासवदत्तं** भवितुमर्हतीति चेद्, उच्यते—'प्रथितयशसां भाससौमिल्लकविपुत्रादीनाम्, (मालविका० १) इति **कालिदासस्य** 'सूत्रधारकृतारम्भैर्नाटकैर्बहुभूमिकैः । सपताकैर्यशो लेभे **भासो** देवकुलैरिव ॥' (हर्षच० १) इति **भट्टबाणस्य**, '**भास**नाटकचक्रेऽपिच्छेकैः क्षिप्ते परीक्षितुम् । **स्वप्नवासवदत्तस्य** दाहकोऽभून्न पावकः ॥' (सूक्तिमुक्ता०) इति **राजशेखरस्य** च सूक्तेः पर्यालोचनया **भास**नामा कश्चित् पुराणः कविरासीदिति, तेन निर्मितानि नाटकानि बहूनीति, तेषु **स्वप्नवासवदत्ता**ख्यमन्यतममिति च लोकस्यावगतम् । तेन च बहुनाटकसहजन्मता, **कालिदास**प्राचीनत्वानुरूपगुणसम्पन्नता स्वप्रवासवदत्ताभिधानयोग्यवस्त्वाश्रयतेत्येवमात्मकधर्मत्रययोगित्वं नाम **स्वप्नवासवदत्तस्य** लक्षणं पर्यवसितम् । तदेतदस्मदीये नाटकविशेषे ग्रन्थान्तालिखितस्वप्रवासवदत्ताभिधानेऽस्ति न वेति परीक्षणीयम् । तत्र प्रथमधर्मयोगस्तावदस्मादुपलब्धरूपकत्रयोदशकसकृन्निगदपाठमात्रादपि सुज्ञानः **स्वप्नवासवदत्तस्य पञ्चरात्रस्य** चोपोद्घाते निरूपितश्च । द्वितीयधर्मयोगस्तत्र च **प्रतिमानाटको**पोद्घाते च सामान्यतो विशेषतश्च दिक्प्रदर्शनभङ्ग्या वर्णितः; **श्रीवाल्मीकिवेदव्यासा**दिमहार्षिभावितभावनापरिपक्वधियां वाक्यवाक्यार्थचारुतान्तरवेदिनां

सचेतसां प्रत्यक्षसिद्धश्च। को हि नाम सहृदयः **स्वप्नवासवदत्तादि**नाटकचक्रेऽस्मिन् सर्वेषु वाक्येषु, विशेषेण चूर्णकेषु शब्दतोऽर्थतश्च परिवहन्तीमकृत्रिमामनन्यत्रदृष्टां लोकोत्तरां सौन्दर्यलहरीमास्वादयंस्तस्य **कालिदास**प्राचीनत्वे सन्दिह्यात्। किञ्च, योऽयं 'नवं शरावं सलिलैः सुपूर्णं सुसंस्कृतं दर्भकृतोत्तरीयम्। तत् तस्य मा भून्नरकं स गच्छेद् यो भर्तृपिण्डस्य कृते न युध्येत्॥' इति श्लोकः **कौटिलीयार्थ**शास्त्रे (अधि० १० अध्या० ३.) परकीयतयोदाहृतः, स **प्रतिज्ञायौगन्धरायणे** दृश्यकाव्ये सन्निविष्टस्तत्कवेरेव स्वोक्तिरिति स्वरसात् प्रतीतः; तस्य काव्यप्रभवत्वनिश्चयादेव च ध्वनिका**रानन्दवर्धन**प्राचीनो **वामनः** काव्यानुशासनात्मकस्य काव्यालङ्कारस्य काव्यप्रयोगमात्रसाधुत्वविचारपरे प्रायोगिकाधिकरणे 'यो भर्तृपिण्डस्य कृते न युध्येत्' इति तच्चतुर्थपादमुपादाय तद्गततिङन्तप्रयोगसाधुत्वसमर्थनाय संरब्धवान्; तस्याकाव्यप्रभवत्वे तु पुरस्तात् परस्ताच्च काव्यप्रयोगानेव व्यसनितया संस्मरन् स मध्ये तं नैवोपाददीत। अतश्च तं श्लोकं प्रमाणयत**श्चाणक्यात्** तदलङ्कृतस्य **प्रतिज्ञायौगन्धरायण**स्य प्रतिज्ञायौगन्धरायणसहभुवां **स्वप्नवासवदत्तादीनां** च प्राचीनत्वे सिद्धे **चाणक्य**परमार्वाचीन**कालिदास**प्राचीनत्वं सुतरां सिद्धम्। तृतीयधर्मयोगः पुनरत्यन्तपरिस्फुटः, स्वप्नदृष्टा स्वप्नसम्भाविता वा वासवदत्तात्रेति व्युत्पत्तेः। **वासवदत्ता**पायधीदुस्थेन **वत्सराजेन** जातु तां प्रति स्वप्नायमानेन स्वपार्श्वजागरूका सत्य**वासवदत्ता** स्वप्नप्रवृत्ताभ्यामभिभाषणप्रसादनाभ्यां सम्भावितेति हि पञ्चमाङ्कघटितात् स्वप्नजागरसंवादादवगम्यते। स खलु रमणीयः स्वप्नः प्रियतमप्रेमसर्वस्वचिह्नं **वासवद**त्तागतस्य प्रवासविप्रलम्भशृङ्गारस्य प्रधानरसस्य तत्स्थायिरतिभावसमुद्दीपनद्वारेण परमः परिपोषको नायकस्याप्रतर्क्यसत्यवासवदत्तासंस्पर्शादिसाधकश्चेति प्रधानः; **वासवद**त्ता च देवी स्वभर्तृश्रेयोर्थाङ्गीकृतनानानर्थजाता रूपशीलप्रज्ञाधैर्यौदार्यवैदग्ध्यखनिः स्त्रीरत्नमातृकेति प्रधाननायिका। **पद्मावती** तु न प्रधाना, तत्सम्बद्धानां भूयसां व्यवहाराणां वासवदत्तागुणप्रकाशनार्थत्वेन पराङ्गत्वात्। अतस्तावेव प्रधानार्थावाश्रित्य प्रवृत्तमिदं **स्वप्नवासवदत्ता**भिधानमत्यन्तमुपपन्नम्।

एवं यथोक्तधर्मत्रययोगित्वान्नाटकविशेषस्य **स्वप्नवासवद**त्तत्वे वज्रलेपायिते तत्संवादविसंवादाववष्टभ्य तदीयत्वातदीयत्वे पद्यानाम् अर्थविशेषाणां वा **स्वप्नवासवद**त्तनाम्ना ग्रन्थान्तरेषु स्मृतानां निर्णेतव्ये इतीयं न्यायसरणिः। **स्वप्नवासवद**त्तनाम्ना स्मृतं तु पद्यमतिमहति साहित्यप्रपञ्चेऽस्मिन् **ध्वन्यालोकलोचन** एकस्मिन्नेवैकमेव 'सञ्चितपक्ष्मकवाटं नयनद्वारं स्वरूपतडनेन। उद्घाट्य सा प्रविष्टा

हृदयगृहं मे नृपतनूजा ॥' (उ० ३.) इत्येवंरूपमुपलभ्यते; तच्चोपलब्ध**स्वप्नवासवदत्त**ग्रन्थविसंवादादतदीयमेवेति निर्णयः। **लोचनग्रन्थे** स्वप्नवासवदत्तलेखनं पुनर्गोत्रस्खलनमेव केवलं, यथा 'पेया सुरा प्रियतमामुखमीक्षितव्यं ग्राह्यः स्वभावललितो विकृतश्च वेषः। येनेदमीदृशमदृश्यत मोक्षवर्त्म दीर्घायुरस्तु भगवान् स पिनाकपाणिः ॥' इति मत्तविलासप्रहसनश्लोकमधिकृत्य 'महेन्द्रस्ये' ति लेख्ये भासस्येति नामलेखनं सोमदेवयशस्तिलके गोत्रस्खलनं, तद्वत्।

अर्थविशेषश्चैक एवार्थशृङ्गारकामशृङ्गारनिमित्तसमावेशरूपोऽमरटीकासर्वस्व एकस्मिन् 'आद्यो यथा नन्दयन्त्यां ब्राह्मणभोजनं, द्वितीयः स्वदिशमात्मसात्कर्तुमुद्यनस्य पद्मावतीपरिणयोऽर्थशृङ्गारः, तृतीयः स्वप्नवासवदत्ते तस्यैव वासवदत्तापरिणयः कामशृङ्गारः' (अनन्तशयनसं० ग्रन्थाङ्कः ३८. पृ. १४७) इति स्वप्नवासवदत्तनाम्ना स्मृत उपलभ्यते। अनेन हि वाक्येन धर्मार्थकामभिन्नत्रिविधशृङ्गारमध्ये आद्यस्य धर्मशृङ्गारस्य व्यपदेशनिमित्तं नन्दयन्त्याख्यग्रन्थे व्युत्पाद्य द्वितीयतृतीययोरर्थशृङ्गारकामशृङ्गारयोर्व्यपदेशनिमित्तमेकस्मिन्नेव स्वप्नवासवदत्ताख्यग्रन्थेऽस्तीति प्रदर्श्यते। **स्वप्नवासवदत्ते** राज्यसिद्धिप्रयोजनः **पद्मावती**परिणयो वर्ण्यमानोऽर्थशृङ्गारव्यवहारनिमित्तं, कामप्रयोजनस्तु पूर्वसिद्धो वासवदत्तापरिणयः (वासवदत्ताप्रणय एव वा) कामशृङ्गारव्यवहारनिमित्तमित्येव हि तद्वाक्याभिप्रायः। अन्यथा हि **स्वप्नवासवदत्तस्य** कामशृङ्गारमात्रसम्बन्धित्वे धर्मकामशृङ्गारयोराद्यन्तयोराश्रयग्रन्थौ निर्दिश्य मध्यमस्यार्थशृङ्गारस्य परम् आश्रयग्रन्थं टीकासर्वस्वकारो न निर्दिष्टवानिति न्यूनता वैरूप्यं च स्यात्। अस्ति च यथोक्तलक्षणेऽस्मत्**स्वप्नवासवदत्ते**ऽर्थशृङ्गारकामशृङ्गारनिमित्तयोः सम्प्रत्यय इत्यतस्तदेव **टीकासर्वस्वकारेण** स्मृतमिति निर्णयः। **टीकासर्वस्ववाक्यस्य** चावश्यप्रतिपत्तव्य एव यथोक्तोऽर्थस्तद्गततृतीयपदस्वप्नवासवदत्तपदयोः पौर्वापर्यविपर्ययपाठे स्पष्टतरो भवतीति तं पाठमादर्तव्यतरं मन्यामहे ॥

अनन्तशयनम्
१७-४-१९१७

त. गणपतिशास्त्री.

॥ श्रीः ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

महाकविश्रीभासप्रणीतः

त्रास्यते निर्विशङ्केन केनचित् पापचेतसा ॥ २ ॥

(नेपथ्ये)

भोस्तात! कोनुखल्वेषः ।

सूत्रधारः—हन्त दृढं विज्ञातम् । एष खलु पाण्डवमध्यमस्यात्मजो हिडिम्बारणिसम्भूतो राक्षसाग्निरकृतवैरं ब्राह्मणजनं वित्रासयति । भोः! कष्टं खलु पत्नीसुतपरिवृतस्य ब्राह्मणस्य वृत्तान्तः । अत्र हि,

---

...पात्वात ...

...तनीस्वभावसिद्धया दीर्घा

...णानन्तरं नाहं त्रस्यामि

तन्वन्ति निकषं चेतस्तु जयन्ति सचेतसः ॥ २ ॥

श्रीभासरूपकस्तोमे नानारससमाश्रये ।
व्याख्यां मध्यमसंज्ञस्य व्यायोगस्य विदध्महे ॥ ३ ॥

अथ श्रीवाल्मीकिव्यासदेश्यस्तत्रभवान् **भासो** मध्यमव्यायोगमारिप्सुः प्रयोगसम्यक्त्वादिसिद्ध्यर्थं मङ्गलश्लोकपाठं सूत्रधारेण रङ्गे प्रयोजयितुमादौ सूत्रधारं प्रवेशयति—**नान्द्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधार** इति । नान्द्यन्ते नन्दिरानन्दः, तस्या इयं नान्दी गीतवाद्यवादनादिरूपा क्रिया, तस्या अन्ते अवसाने । सा हि प्रयोगारम्भात् प्राग्देवतापरिषदानन्दार्थानुष्ठीयते । यद्यप्युक्तव्युत्पत्त्या देवतावकमङ्गलश्लोकपाठोऽपि नान्दी भवति, तथापि सा श्लोकनान्दी सत्काव्यरूपत्वाद् रङ्गप्रयोगयोग्या रङ्ग एव प्रयोक्ष्यत इति तदतिरिक्तैव नान्दीह ग्राह्या । ततः तदनन्तरं गीतवाद्यवादनादिक्रियापरिसमाप्त्यव्यवहितोत्तरकाले इत्यर्थः । **सूत्रधारः** सूत्रं प्रयोगानुष्ठानं धारयति निर्वाहयतीति सूत्रधारः । प्रविशति, अर्थाद् रङ्गम् ॥

एवमार्यमिश्रान् विज्ञापयामि । अये ! किन्नुखलु मयि विज्ञापनव्यग्रे शब्द इव श्रूयते । अङ्ग ! पश्यामि ।

...णः ॥' इति मत्तविलासप्रहसनश्लोकमधिकृत्य 'महेन्द्रस्ये' ति लेख्ये भासस्यात नामलेखनं सोमदेवयशस्तिलके गोत्रस्खलनं, तद्वत् ।

अर्थविशेषश्चैक एवार्थश्रृङ्गारकामश्रृङ्गारनिमित्तसमावेशरूपोऽमरटीकासर्वस्व एकस्मिन् 'आद्यो यथा नन्दयन्त्यां ब्राह्मणभोजनं, द्वितीयः स्वदिशमात्मसात्कर्तुमुदयनस्य पद्मावतीपरिणयोऽर्थश्रृङ्गारः, तृतीयः स्वप्नवासवदत्ते तस्यैव वासवदत्तापरिणयः कामश्रृङ्गारः' (अनन्तशयनसं० ग्रन्थाङ्कः ३८. पृ. १४७) इति स्वप्नवासवदत्तनाम्ना स्मृत उपलभ्यते । अनेन हि वाक्येन धर्मार्थकामभिन्नत्रिविधश्रृङ्गारमध्ये आद्यस्य धर्मश्रृङ्गारस्य व्यपदेशनिमित्तं नन्दयन्त्याख्यग्रन्थे व्युत्पाद्य द्वितीयतृतीययोरर्थश्रृङ्गारकामश्रृङ्गारयोर्व्यपदेशनिमित्तमेकस्मिन्नेव स्वप्नवासवदत्ताख्यग्रन्थेऽस्तीति प्रदर्श्यते । **स्वप्नवासवदत्ते** राज्यसिद्धिप्रयोजनः **पद्मावती**परिणयो वर्ण्यमानोऽर्थश्रृङ्गारव्यवहारनिमित्तं, कामप्रयोजनस्तु पूर्वसिद्धो वासवदत्तापरिणयः (वासवदत्ताप्रणय एव वा) कामश्रृङ्गारव्यवहारनिमित्तमित्येव हि तद्वाक्याभिप्रायः । अन्यथा हि **स्वप्नवासवदत्तस्य** कामश्रृङ्गारमात्रसम्बन्धित्वे धर्मकामश्रृङ्गारयोराद्यन्तयोराश्रयग्रन्थौ निर्दिश्य मध्यमस्यार्थश्रृङ्गारस्य परम् आश्रयग्रन्थं टीकासर्वस्वकारो न निर्दिष्टवानिति न्यूनता वैरूप्यं च स्यात् । अस्ति च यथोक्तलक्षणेऽस्मत्स्वप्न-

एवमाशिषाभिमुखीकृतान् सामाजिकान् प्रति उपक्रंस्यमानकथावस्तवंशविज्ञापनं प्रतिजानीते—**एवमि**त्यादि । एवम् अनेन बुद्धिस्थेन प्रकारेण । आर्यमिश्रान् पूज्यतमान् । विज्ञापनप्रतिज्ञाश्रवणसमनन्तरमेव सूत्रधारस्येङ्गितं गृहीत्वा तद्वर्ग्यैर्विज्ञाप्यवस्तुप्रयोगोपक्रमसूचकः शब्दो नेपथ्ये समुत्थापितः । सूत्रधारस्तु अस्यार्थस्याज्ञानाभिनयचमत्कारेण तटस्थ इव तं शब्दं गृह्णन्नाह—**अये** इत्यादि । अये इति विषादे कोपे वा । स च शब्दे विज्ञापनविघ्नत्वबुद्ध्यभिनयात् । किन्नुखलु किं कारणम् । मयि विज्ञापनव्यग्रे सति विज्ञापनव्यासक्तमात्रे सति । शब्द इव विशेषाकारेणानिश्चितः शब्दः, इवपदस्यानिश्चयार्थत्वात् । अङ्गेति सम्बोधने । तच्च सामाजिकविषयम् । अङ्गेति प्रातिलोम्ये वा; शब्दो हि विज्ञापनसमाधिभेदित्वात् तत्प्रतिलोम इति तद्गतं प्रातिलोम्यं सूत्रधारेणानुसन्धीयते । पश्यामि शब्दस्य विशेषाकारं निमित्तं च परीक्ष्य ज्ञास्यामि ॥

(नेपथ्ये)

भोस्तात ! कोनुखल्वेषः ।

सूत्रधारः—भवतु विज्ञातम् ।

भोः शब्दोच्चारणादस्य ब्राह्मणोऽयं न संशयः ।
त्रास्यते निर्विशङ्केन केनचित् पापचेतसा ॥ २ ॥

(नेपथ्ये)

भोस्तात! कोनुखल्वेषः ।

सूत्रधारः—हन्त दृढं विज्ञातम् । एष खलु पाण्डवमध्यमस्यात्मजो हिडिम्बारणिसम्भूतो राक्षसाग्निरकृतवैरं ब्राह्मणजनं वित्रासयति । भोः ! कष्टं खलु पत्नीसुतपरिवृतस्य ब्राह्मणस्य वृत्तान्तः । अत्र हि,

---

...नीस्वभावसिद्धया दीर्घा

...णानन्तरं नाहं त्रस्यामि

...दस्माद् रक्षेयुरिति बुद्ध्येति

...पाण्डवानामाश्रमोऽप्येतद्

...वितव्यमिति षड्दूरतोक्तिः ।

वारितमपि गमनादनिवर्तमानं ब्राह्मणमुपलभ्याह—भो ब्राह्मणेत्यादि । भो

इत्थं शब्दनिमित्तविषयं सामान्यज्ञानमभिनीय तस्मिन्नेव शब्दे नेपथ्यात् पुनरुत्थिते तद्विषयं विशेषज्ञानमभिनयन् विशेषं विवृणोति । हन्तेत्यादि । हन्तेति विषादे । दृढं सम्यक् । विज्ञातम्, शब्दनिमित्तं तद्गततयावद्विशेषाकारेणावगतामित्यर्थः । एष खल्वित्यादिवाक्येन विशेषाकारविवरणम् । पाण्डवमध्यमस्य पाण्डवेषु पञ्चसु मध्यमस्य । यद्यपि भीमार्जुननकुलास्त्रयोऽपि मध्यमाः, तथापि तेषु

श्रान्तैः सुतैः परिवृतस्तरुणैः सदारो
वृद्धो द्विजो निशिचरानुचरः स एषः ।
व्याघ्रानुसारचरितो वृषभः सधेनुः
सन्त्रस्तवत्सक इवाकुलतामुपैति ॥ ३ ॥

(निष्क्रान्तः)

स्थापना ।

प्राथम्याद् भीमसेन इह मध्यमो गृह्यते । हिडिम्बारणिसम्भूतः हिडिम्बायास्तदभिख्याया राक्षस्या एव अरणेः अग्निनिर्मन्थकाष्ठात् सम्भूतः । राक्षसाग्निः राक्षस एवाग्निः सन्तापकत्वात् । स च घटोत्कचः । अकृतवैरम् अकृतविरोधं निरपराधमित्यर्थः । वृत्तान्तः अवस्था ।

ग्रन्थेऽस्तीति प्रदर्श्यते । **स्वप्नवासवदत्ते** राज्यसिद्धिप्रयोजनः **पद्मावती**परिणयो वर्ण्यमानोऽर्थश्रृङ्गारव्यवहारनिमित्तं, कामप्रयोजनस्तु पूर्वसिद्धो वासवदत्तापरिणयः (वासवदत्ताप्रणय एव वा) कामश्रृङ्गारव्यवहारनिमित्तमित्येव हि तद्वाक्याभिप्रायः । अन्यथा हि **स्वप्नवासवदत्तस्य** कामश्रृङ्गारमात्रसम्बन्धित्वे धर्मकामश्रृङ्गारयोराद्यन्तयोराश्रयग्रन्थौ निर्दिश्य मध्यमस्यार्थश्रृङ्गारस्य परम् आश्रयग्रन्थं टीकासर्वस्वकारो न निर्दिष्टवानिति न्यूनता वैरूप्यं च स्यात् । अस्ति च यथोक्तलक्षणेऽस्मत्स्वप्न-

एवमाशिषाभिमुखीकृतान् सामाजिकान् प्रति उपक्रंस्यमानकथावस्तवंशविज्ञापनं प्रतिजानीते—**एवमि**त्यादि । एवम् अनेन बुद्धिस्थेन प्रकारेण । आर्यमिश्रान् पूज्यतमान् । विज्ञापनप्रतिज्ञाश्रवणसमनन्तरमेव सूत्रधारस्येङ्गितं गृहीत्वा तद्वर्ग्यैर्विज्ञाप्यवस्तुप्रयोगोपक्रमसूचकः शब्दो नेपथ्ये समुत्थापितः । सूत्रधारस्तु अस्यार्थस्याज्ञानाभिनयचमत्कारेण तटस्थ इव तं शब्दं गृह्णन्नाह—**अये** इत्यादि । अये इति विषादे कोपे वा । स च शब्दे विज्ञापनविघ्नत्वबुद्ध्यभिनयात् । किन्नुखलु किं कारणम् । मयि विज्ञापनव्यग्रे सति विज्ञापनव्यासक्तमात्रे सति । शब्द इव विशेषाकारेणानिश्चितः शब्दः, इवपदस्यानिश्चयार्थत्वात् । अङ्गेति सम्बोधने । तच्च सामाजिकविषयम् । अङ्गेति प्रातिलोम्ये वा; शब्दो हि विज्ञापनसमाधिभेदित्वात् तत्प्रतिलोम इति तद्गतं प्रातिलोम्यं सूत्रधारेणानुसन्धीयते । पश्यामि शब्दस्य विशेषाकारं निमित्तं च परीक्ष्य ज्ञास्यामि ॥

(ततः प्रविशति सुतत्रयकलत्रपरिवृतः केशवदासः पृष्ठतो घटोत्कचश्च।)

वृद्धः—भोः! कोनुखल्वेषः,

तरुणरविकरप्रकीर्णकेशो भ्रुकुटिपुटोज्ज्वलपिङ्गलायताक्षः।
सतडिदिव घनः सकण्ठसूत्रो युगनिधने प्रतिमाकृतिर्हरस्य ॥ ४ ॥

प्रथमः—भोस्तात! कोनुखल्वेषः।

ग्रहयुगलनिभाक्षः पीनविस्तीर्णवक्षाः
कनककपिलकेशः पीतकौशेयवासाः।

...त्विति निषेध निपात...

...स्वभावसिद्धया दीर्घा

...नन्तरं नाहं त्रस्यामि

...नाद् रक्षेयुरिति बुद्ध्येति

...वानामाश्रमोऽप्येतद्द्वा

...व्यमिति षद्दूरतोक्तिः।

भवति न ...

वारितमपि गमनान्निवर्तमानं ब्राह्मणमुपलभ्याह—**भो ब्राह्मणेत्यादि**। भो इत्थं शब्दनिमित्तविषयं सामान्यज्ञानमभिनीय तस्मिन्नेव शब्दे नेपथ्यात् पुनरुत्थिते तद्विषयं विशेषज्ञानमभिनयन् विशेषं विवृणोति। **हन्तेत्यादि**। हन्तेति विषादे। दृढं सम्यक्। विज्ञातम्, शब्दनिमित्तं तद्गतयावद्विशेषाकारेणावगतामित्यर्थः। एष खल्वित्यादिवाक्येन विशेषाकारविवरणम्। पाण्डवमध्यमस्य पाण्डवेषु पञ्चसु मध्यमस्य। यद्यपि भीमार्जुननकुलास्त्रयोऽपि मध्यमाः, तथापि तेषु

द्वितीयः—क एष भोः !

कलभदशनदंष्ट्रो लाङ्गलाकारनासः
करिवरकरबाहुर्नीलजीमूतवर्णः ।
हुतहुतवहदीप्तो यः स्थितो भाति भीम-
स्त्रिपुरपुरनिहन्तुः शङ्करस्येव रोषः ॥ ६ ॥

तृतीयः—भोस्तात ! कोनुखल्वयमस्मान् पीडयति,

वज्रपातोऽचलेन्द्राणां श्येनः सर्वपतत्रिणाम् ।
मृगेन्द्रो मृगसङ्घानां मृत्युः पुरुषविग्रहः ॥ ७ ॥

राक्षस्या एव अरणेः अग्निनिर्मन्थकाष्ठात् सम्भूतः । राक्षसाग्निः राक्षस एवाग्निः सन्तापकत्वात् । स च घटोत्कचः । अकृतवैरम् अकृतविरोधं निरपराधमित्यर्थः । वृत्तान्तः अवस्था ।

...यऽस्तीति प्रदर्श्यते । **स्वप्नवासवदत्ते** राज्यसिद्धिप्रयोजनः **पद्मावती**परिणयो ...र्यमानोऽर्थश्रृङ्गारव्यवहारनिमित्तं, कामप्रयोजनस्तु पूर्वसिद्धो वासवदत्तापरिणयः (वासवदत्ताप्रणय एव वा) कामश्रृङ्गारव्यवहारनिमित्तमित्येव हि तद्वाक्याभिप्रायः । अन्यथा हि **स्वप्नवासवदत्तस्य** कामश्रृङ्गारमात्रसम्बन्धित्वे धर्मकामश्रृङ्गारयोराद्यन्तयोराश्रयग्रन्थौ निर्दिश्य मध्यमस्यार्थश्रृङ्गारस्य परम् आश्रयग्रन्थं टीकासर्वस्वकारो न निर्दिष्टवानिति न्यूनता वैरूप्यं च स्यात् । अस्ति च यथोक्तलक्षणेऽस्मत्स्वप्न-

एवमाशिषाभिमुखीकृतान् सामाजिकान् प्रति उपक्रंस्यमानकथावस्त्वंशविज्ञापनं प्रतिजानीते—**एवमि**त्यादि । एवम् अनेन बुद्धिस्थेन प्रकारेण । आर्यमिश्रान् पूज्यतमान् । विज्ञापनप्रतिज्ञाश्रवणसमनन्तरमेव सूत्रधारस्येङ्गितं गृहीत्वा तद्वर्ग्यैर्विज्ञाप्यवस्तुप्रयोगोपक्रमसूचकः शब्दो नेपथ्ये समुत्थापितः । सूत्रधारस्तु अस्यार्थस्यानाभिनयचमत्कारेण ... इव तं शब्दं ... —अये इत्यादि । अये इति

त्वादस्त्रीनिमित्तसङ्ग्रामत्वादेकाङ्कत्वाद् बहुपुरुषयुक्तत्वाच्च रूपकमिदं व्यायोग इत्युच्यते । यदाह धनिकः—"ख्यातेतिवृत्तो व्यायोगः ख्यातोद्धतनराश्रयः । हीनो गर्भविमर्शाभ्यां दीप्ताः स्युर्डिमवद्रसाः । अस्त्रीनिमित्तसङ्ग्रामो जामदग्न्यजये यथा । एकाहचरितैकाङ्को व्यायोगो बहुभिर्नरैः ॥" (दशरू० ३) इति । कविः पुनरस्य भासोऽनुमितः । यथा च तदनुमानसिद्धिः, तथा स्वप्नवासवदत्तोपोद्घाते न्यरूपयाम ॥

ब्राह्म

घटोत्क

किं ... नशक्के ! ।

ताक्ष ... यथार्तः ॥ ८ ॥

वृद्धः ... म् । सविमर्शा

घटोत

... ति निषेध नपात

... भावसिद्धया दीर्घा

... तरं नाहं त्रस्यामि

एतद्ब ... द् रक्षेयुरिति बुध्येति

भाव ... नामाश्रमोऽप्येतद्ब

नवती ममावगत इत्याह—शङ्क इत्यादि । ... यमिति षद्दूरतोक्तिः ।

भवात्वत्यादि । भवात्विति ...

भवति न ...

वारितमपि गमनादनिवर्तमानं ब्राह्मणमुपलभ्याह—**भो ब्राह्मणेत्यादि** । भो इति बहुमानामन्त्रणम् । न गन्तव्यं गन्तुं न युक्तम् ॥

भो ब्राह्मणेति सबहुमानामन्त्रणेन मार्दवानुगुणया वाक्यकाका च घटोत्कचस्य धर्माधर्मविचारवत्तामनुमिमानः परिजनमाश्वासयति—**ब्राह्मणीत्यादि** । न भेतव्यम् अयमुत्कटमनर्थमुत्पादयिष्यतीति भयं ते मास्त्वित्यर्थः । हि यस्मात् कारणात् । अस्य, वाणी, सविमर्शा विमर्शः साध्वसाधुविचारः तद्युक्ता ॥

वृद्धाभ्यूहितविमर्शवत्तानुगुणां घटोत्कचस्य चिन्तामाह—**भोः कष्टमिति** ।

द्वितीयः—क एष भोः !

कलभदशनदंष्ट्रो लाङ्गलाकारनासः
करिवरकरबाहुर्नीलजीमूतवर्णः ।
हुतहुतवहदीप्तो यः स्थितो भाति भीम-
स्त्रिपुरपुरनिहन्तुः शङ्करस्येव रोषः ॥ ६ ॥

तृतीयः—भोस्तात ! कोनखल्वयमस्मान् पीडयति,

॥

वायास्तदान

त्राप
राक्षस
सन्ता
वृत्ता
-यऽ
र्य्यमा
ासव
न्यथा
न्तयोरा
न निर्दि

तः राक्षस एवाग्निः
निरपराधमित्यर्थः ।

मपासवदत्ता
पद्मावतीपरिणयो
ासवदत्तापरिणयः
द्वाक्याभिप्रायः ।
कामश्रृङ्गारयोराद्य-
टीकासर्वस्वकारो
णेऽस्मत्स्वप्न-

कथावस्त्वंशविज्ञापनं

प्रति
पूज्य
ऽस्वस
त्वाद
इत्युच
हीनो

ग । आर्यमिश्रान्
हीत्वा तद्ग्रन्थैर्विज्ञा-
रस्तु अस्यार्थस्या-
गादि । अये इति
पकमिदं व्यायोग
यातोद्धतनराश्रयः ।
ामो जामदग्न्यजये

यथा ... व्यायोगो बहुभिनरः ॥" (दशरू० ३) इति । कविः पुनरस्य भासोऽनुमितः । यथा च तदनुमानसिद्धिः, तथा स्वप्नवासवदत्तोपोद्घाते न्यरूपयाम ॥

ब्राह्मणी
घटोत्कच
किं या
ताक्ष्या

वृद्धः—

घटोत्क

एतद्वनव
भावः ।
नवर्ती

भवति
इति बहु

चस्य
भेतव्यम
णात् ।

ब्राह्मणी—(क) अय्य ! को एसो अह्माअं सन्दावेइ ।

घटोत्कचः—भो ब्राह्मण ! तिष्ठ तिष्ठ ।

किं यासि मद्भयविनाशितधैर्यसारो वित्रस्तदारसुतरक्षणहीनशक्ते ! ।
तार्क्ष्याग्रपक्षपवनोद्धतरोषवह्नितीव्र: कलत्रसहितो भुजगो यथार्तः ॥ ८ ॥

भो ब्राह्मण ! न गन्तव्यं न गन्तव्यम् ।

वृद्धः—ब्राह्मणि ! न भेतव्यं न भेतव्यं पुत्रकाः ! न भेतव्यम् । सविमर्शा ह्यस्य वाणी ।

घटोत्कचः—भोः ! कष्टम् ।

(क) आर्य ! क एषोऽस्मान् सन्तापयति ।

हन्तेत्यादि । निराशाः रक्षकप्रत्याशारहिताः । भवत्विति निषेध निपात

(क) ...

(क) जात ! चिरं जीव ।

अन्वित्यादि ॥
मरणासत्तिनिश्चयेऽपि पुत्रस्य जीवितप्रत्याशया जननीस्वभावसिद्धया दीर्घा

ब्राह्मणीत्यादि । श्रुत्वा मे सन्त्रासो विगत इव श्रवणानन्तरं नाहं त्रस्यामि एतद्वनवासिनो मनस्विन एव केचिदागत्यास्मान् राक्षसादस्माद् रक्षेयुरिति बुद्ध्येति भावः । इवशब्दो वाक्यभूषणम् । मनस्विविशेषाणां पाण्डवानामाश्रमोऽप्येतद्व नवर्ती ममावगत इत्याह—शङ्के इत्यादि । अतिदूरेण न भवितव्यमिति यद्दूरतोक्तिः ।

भवत्वित्यादि । भवत्विति ...

भवति न ...

वारितमपि गमनादनिवर्तमानं ब्राह्मणमुपलभ्याह—**भो ब्राह्मणे**त्यादि । भो इति बहुमानामन्त्रणम् । न गन्तव्यं गन्तुं न युक्तम् ॥

भो ब्राह्मणेति सबहुमानामन्त्रणेन मार्दवानुगुणया वाक्यकाक्वा च घटोत्कचस्य धर्माधर्मविचारवत्तामनुमिमानः परिजनमाश्वासयति—**ब्राह्मणी**त्यादि । न भेतव्यम् अयमुत्कटमनर्थमुत्पादयिष्यतीति भयं ते मास्त्वित्यर्थः । हि यस्मात् कारणात् । अस्य, वाणी, सविमर्शा विमर्शः साध्वसाधुविचारः तद्युक्ता ॥

वृद्धाभ्यूहितविमर्शवत्तानुगुणां घटोत्कचस्य चिन्तामाह—**भोः कष्ट**मिति ।

जानामि सर्वत्र सदा च नाम द्विजोत्तमाः पूज्यतमाः पृथिव्याम् ।
अकार्यमेतच्च मयाद्य कार्यं मातुर्नियोगादपनीतशङ्कम् ॥ ९ ॥

वृद्धः—ब्राह्मणि ! किं न स्मरसि तत्रभवता जलक्लिन्नेन मुनिनोक्तम्—अनपेतराक्षसमिदं वनमप्रमादेन गन्तव्यमिति । तदेवोत्पन्नं भयम् ।

ब्राह्मणी—(क) किं दाणि अय्यो मज्झत्थवण्णो विअ दिस्सदि ।

वृद्धः—किं करिष्यामि मन्दभाग्यः ।

ब्राह्मणी—(ख) णं विक्कोसामो ।

(क) किमिदानीमार्यो मध्यस्थवर्ण इव दृश्यते ।

(ख) ननु विक्रोशामः ।

थे... स्वप्नवासवदत्ता... पद्मावतीपरिणयो
र्थम... वासवदत्तापरिणयः
वास... तद्वाक्याभिप्रायः ।
न्यथ... र्थकामश्रृङ्गारयोराद्य-
योग... थं टीकासर्वस्वकारो
नि... क्षणेऽस्मत्स्वप्न-
... कथावस्त्वंशविज्ञापनं
ति... ण । आर्यमिश्रान्
... गृहीत्वा तद्ग्रन्थैर्विज्ञा-
राक्षसभयम् उत्पन्नम् ॥ ... अस्यार्थस्या-

किमित्यादि । इदानीं विपत्समये । मध्यस्थवर्ण इव मध्यस्थः त्रिषु वर्णेषु मध्यगतो वर्णः अर्थात् क्षत्रियः स इव धीरव्यवहारित्वात् । अथवा मध्यस्थस्य उदासीनस्येव वर्णश्छाया यस्य स तथाभूत इव । तत्त्वं च उपस्थितविप्रत्प्रतीकार-यत्नाकरणात् ॥

किं करिष्यामीति । किं करिष्यामि इच्छन्नपि वा कतमं यत्नमहमास्थास्ये इत्यर्थः । मन्दभाग्यः अल्पशुभादृष्टः ॥

णमिति । नन्विति प्रतिवचने । विक्रोशामः शरणमुद्दिश्याक्रन्दामः ॥

प्रथमः—भवति ! कस्य वयं विक्रोशामः ।

इदं हि शून्यं तिमिरोत्करप्रभैर्नगप्रकारैरवरुद्धदिक्पथम् ।
खगैर्मृगैश्चापि समाकुलान्तरं वनं निवासाभिमतं मनस्विनाम् ॥ १० ॥

वृद्धः—ब्राह्मणि ! न भेतव्यं न भेतव्यम् । मनस्विजननिवासयोग्यमिति श्रुत्वा विगत इव मे सन्त्रासः । शङ्के नात्रातिदूरेण पाण्डवाश्रमेण भवितव्यम् । पाण्डवास्तु,

युद्धप्रियाश्च शरणागतवत्सलाश्च दीनेषु पक्षपतिताः कृतसाहसाश्च ।
एवंविधप्रतिभयाकृतिचेष्टितानां दण्डं यथार्हमिह धारयितुं समर्थाः ॥११॥

भवतीत्यादि । कस्येति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । कमुद्दिश्येत्यर्थः ।

हन्तेत्यादि । निराशाः रक्षकप्रत्याशारहिताः । भवत्विति निषेधे निपातः

(क) जात ! चिरं जीव ।

अन्वित्यादि ॥
मरणासत्तिनिश्चयेऽपि पुत्रस्य जीवितप्रत्याशया जननीस्वभावसिद्धया दीर्घा-

ब्राह्मणीत्यादि । श्रुत्वा मे सन्त्रासो विगत इव श्रवणानन्तरं नाहं त्रस्यामि । एतद्वनवासिनो मनस्विन एव केचिदागत्यास्मान् राक्षसादस्माद् रक्षेयुरिति बुद्ध्येति भावः । इवशब्दो वाक्यभूषणम् । मनस्विविशेषाणां पाण्डवानामाश्रमोऽप्येतद्वनवर्ती ममावगत इत्याह—शङ्के इत्यादि । अतिदूरेण न भवितव्यमिति बहूरतोक्तिः ।

भवत्वित्यादि । भवत्विति प्रार्थनाभ्यनुज्ञानम् । परीक्षिष्यामहे इत्यर्थः । पुरुषं पृच्छति—**भो** इत्यादि । अस्ति अस्ति किं । इह प्रश्नकाकुः ॥

मोक्ष इत्यादि । समयतः संविदा ॥

क इत्यादि ॥

अस्तीत्यादि । उपवासनिसर्गार्थम् उपवासाद् अनशनव्रताद् निसर्गो निर्गमः तदर्थम् । उपवासनिर्गमश्च पारणया सिद्ध्यतीत्युपवासाङ्गपारणार्थमित्यर्थः । परिमृग्य

प्रथमः—भोस्तात! न तत्र पाण्डवा इति मन्ये ।

वृद्धः—पुत्र! कथं त्वं जानीषे ।

प्रथमः—श्रुतं मया तस्मादाश्रमादागतेन केनचिद् ब्राह्मणेन—शतकुम्भं नाम यज्ञमनुभवितुं महर्षेर्धौम्यस्याश्रमं गता इति ।

वृद्धः—हन्त हताः स्मः ।

प्रथमः—तात! न तु सर्व एव । आश्रमपरिपालनार्थमिह स्थापितः किल मध्यमः ।

वृद्धः—यद्येवं, सन्निहिताः सर्व एव पाण्डवाः ।

प्रथमः—स चाप्यस्यां वेलायां, व्यायामपरिचयार्थं विप्रकृष्टदेशस्थ इति श्रूयते ।

स्वप्नवासवदत्ते... पद्मावतीपरिणयो वासवदत्तापरिणयः तद्वाक्याभिप्रायः । ...कामश्रृङ्गारयोराद्य... टीकासर्वस्वकारो...

हन्तेत्यादि । हन्तेति विषादे । हताः आत्मरक्षां प्रति भग्नाशा इत्यर्थः । अथवा राक्षसेन मारिता इत्यर्थः । अनिष्पन्नाया अपि क्रियाया भूतत्ववचनमवश्यम्भावबोधनार्थम् ॥

तातेत्यादि । तु किन्तु । सर्व एव निखिला एव पाण्डवाः । न, गता इत्यनुकृष्यते । किं तर्हीत्यत आह—आश्रमेत्यादि । इह आश्रमे । मध्यमः मध्यम...

...सिभयम् उत्पन्नम् ॥ ...ागमत अस्यार्थस्या-

किमित्यादि । इदानीं विपत्समये । मध्यस्थवर्ण इव मध्यस्थः त्रिषु वर्णेषु ...गतो वर्णः अर्थात् क्षत्रियः स इव धीरव्यवहारित्वात् । अथवा मध्यस्थस्य ...दासीनस्येव वर्णश्छाया यस्य स तथाभूत इव । तत्त्वं च उपस्थितविप्रत्प्रतीकार... ...करणात् ॥

किं करिष्यामीति । किं करिष्यामि इच्छन्नपि वा कतमं यत्नमहमास्थास्ये ...मन्दभाग्यः अल्पशुभादृष्टः ॥

दैनन्दिनमनुष्ठानं तदर्थम् । विप्रकृष्टदेशस्थः स्वाश्रमविदूरप्रदेशगतः ॥

वृद्धः—हन्त निराशाः स्मः । भवतु, पुत्र! व्यपश्रयिष्ये तावदेनम् ।

प्रथमः—अलमलं परिश्रमेण ।

वृद्धः—पुत्र! निर्वेदप्रत्यर्थिनी खलु प्रार्थना ।

प्रथमः—भवतु, पश्यामस्तावत् । भोः पुरुष! अस्त्यस्माकं मोक्षः ।

घटोत्कचः—मोक्षोऽस्ति समयतः ।

वृद्धः—कः समयः ।

घटोत्कचः—अस्ति मे तत्रभवती जननी । तयाहमाज्ञप्तः—पुत्र! ममोपवासनिसर्गार्थमस्मिन् वनप्रदेशे कश्चिन्मानुषः परिमृग्यानेतव्य इति । ततो मयासादितो भवान् ।

हन्तेत्यादि । निराशाः रक्षकप्रत्याशारहिताः । भवत्विति निषेधे निपातः । [illegible]

(क) जात! चिरं जीव ।

अन्वित्यादि ॥

मरणासत्तिनिश्चयेऽपि पुत्रस्य जीवितप्रत्याशया जननीस्वभावसिद्धया दीर्घायुष्यमाशास्ते—**जाते**त्यादि । जात! वत्स! ॥

अन्वित्यादि ॥

[illegible]इत्यादि । फलप्रसवहेतुः प्रयत्नावशेष[illegible] उपेतः । [illegible] करणीयेति भावः ॥

भवत्वित्यादि । भवत्विति प्रार्थनाभ्यनुज्ञानम् । पश्यामः प्रार्थना सफला भवति न वेति परीक्षिष्यामहे इत्यर्थः । पुरुषं पृच्छति—**भो** इत्यादि । अस्ति अस्ति किं । इह प्रश्नकाकुः ॥

मोक्ष इत्यादि । समयतः संविदा ॥

क इत्यादि ॥

अस्तीत्यादि । उपवासनिसर्गार्थम् उपवासाद् अनशनव्रताद् निसर्गो निर्गमः तदर्थम् । उपवासनिर्गमश्च पारणया सिद्ध्यतीत्युपवासाङ्गपारणार्थमित्यर्थः । परिमृग्य अन्विष्य । 'अथ निसर्गवाक् । स्वभावे सर्जने न्यासे निर्गमेऽप्यजयोऽपठीत् ॥' इति केशवः ।

पत्न्या चारित्रशालिन्या द्विपुत्रो मोक्षमिच्छसि ।
बलाबलं परिज्ञाय पुत्रमेकं विसर्जय ॥ १२ ॥

वृद्धः—हं भो राक्षसापशद ! किमहमब्राह्मणः ।
ब्राह्मणः श्रुतवान् वृद्धः पुत्रं शीलगुणान्वितम् ।
पुरुषादस्य दत्त्वाहं कथं निर्वृतिमाप्नुयाम् ॥ १३ ॥

घटोत्कचः—
यद्यर्थितो द्विजश्रेष्ठ ! पुत्रमेकं न मुञ्चसि ।
सकुटुम्बः क्षणेनैव विनाशमुपयास्यसि ॥ १४ ॥

वृद्धः—ब्राह्मणि ! एष मे निश्चयः ।

पद्मावतीपरिणयो ... वासवदत्तापरिणयः ... तद्वाक्याभिप्रायः । ... र्मकामश्टङ्गारयोराद्य-

हन्तेत्यादि । हन्तेति विषादे । हताः आत्मरक्षां प्रति भग्नाशा इत्यर्थः । अथवा राक्षसेन मारिता इत्यर्थः । अनिष्पन्नाया अपि क्रियाया भूतत्ववचनमवश्य-म्भावबोधनार्थम् ॥

हमित्यादि । हंशब्दोऽसम्मतौ । भो इति विषादे । राक्षसापशद ! राक्षसेषु मध्ये हीन ! ।

ब्राह्मण इत्यादि । श्रुतवान् श्रुतं शास्त्रं तद्वान् । पुरुषादस्य नरभक्षकस्य राक्षसस्य । निर्वृतिं सुखम् । इह अहमित्यस्य स्थाने 'हा' इति क्वचित् पाठः ॥ १३ ॥

यद्यर्थित इत्यादि । सकुटुम्बः आत्मात्मपत्नीपुत्रसमुदायः कुटुम्बं तेन सह वर्तत इति सकुटुम्बः ॥ १४ ॥

निर्बन्धिनि राक्षसे निजां प्रतिपत्तिमाह—**ब्राह्मणी**त्यादि । एष एव वक्ष्य-माण एव ।

कृतकृत्यं शरीरं मे परिणामेन जर्जरम् ।
राक्षसाग्नौ सुतापेक्षी होष्यामि विधिसंस्कृतम् ॥ १५ ॥

ब्राह्मणी—(क) अय्य ! मा मा एवं । पदिमत्तधम्मिणी पदिव्वदत्ति णाम । गहीदफळेण एदिणा सरीरेण अय्यं कुळं च रक्खिदुं इच्छामि ।

घटोत्कचः—न खलु स्त्रीजनोऽभिमतस्तत्रभवत्याः । निवर्तयितव्यं युष्माभिः ।

(क) आर्य ! मा मैवम् । पतिमात्रधर्मिणी पतिव्रतेति नाम । गृहीतफलेन एतेन शरीरेण आर्यं कुलं च रक्षितुमिच्छामि ।

[illegible]

[illegible]

(क) जात ! चिरं जीव ।

अन्वित्यादि ॥

मरणासत्तिनिश्चयेऽपि पुत्रस्य जीवितप्रत्याशया जननीस्वभावसिद्धया दीर्घायुष्यमाशास्ते—**जाते**त्यादि । जात ! वत्स ! ॥

अन्वित्यादि ॥

एहीत्यादि ।

परीत्यादि । परिष्वजस्व आलिङ्ग । गाढं दृढम् । परिष्वक्तः उपेतः । कीर्त्तिः कुलरक्षणजन्येन यशसा । परिष्वक्ता व्याप्ता ॥ २२ ॥

[illegible]

प्रार्थयते—**भो मध्यमे**त्यादि ॥

अभयदानपूर्वं ब्राह्मणोचितं समुदाचरति—**न भेतव्यमि**त्यादि ॥

वायुरिति । वायुरिव वायुर्हि प्राणाधिष्ठानदेवता आमहाकल्पान्तकालजीवी प्रसिद्धः इत्यौचित्यात् तदौपम्यवचनम् । भीमसेनस्य पितृनामकीर्तनेन प्रीतिजननार्थमपि तद् बोद्धव्यम् ॥

युक्तामित्यादि [illegible]

[illegible] आहारकालातिक्रमः [illegible] ॥

वृद्धः—अहमनुगमिष्यामि भवन्तम् ।

घटोत्कचः—हं वृद्धस्त्वमपसर ।

प्रथमः—भोस्तात! ब्रवीमि खलु तावत् किञ्चित् ।

वृद्धः—पुत्र! कथय ।

प्रथमः—

मम प्राणैर्गुरुप्राणानिच्छामि परिरक्षितुम् ।
रक्षणार्थं कुलस्यास्य मोक्तुमर्हति मां भवान् ॥ १६ ॥

द्वितीयः—आर्य! मा मैवम् ।

ज्येष्ठः श्रेष्ठः कुले लोके पितॄणां च सुसम्प्रियः ।

पद्मावतीपरिणयो ... वासवदत्तापरिणयः ... तद्वाक्याभिप्रायः । ... र्मकामश्रृङ्गारयोराद्य- ... र्थं टीकाम...

हन्तेत्यादि । हन्तेति विषादे । हताः आत्मरक्षां प्रति भग्नाशा इत्यर्थः । अथवा राक्षसेन मारिता इत्यर्थः । अनिष्पन्नाया अपि क्रियाया भूतत्ववचनमवश्य-म्भावबोधनार्थम् ॥

हमित्यादि । हंशब्दोऽसम्मतौ । भो इति विषादे । राक्षसापशद! राक्षसेषु मध्ये हीन! ।

ब्राह्मण इत्यादि । श्रुतवान् श्रुतं शास्त्रं तद्वान् । पुरुषादस्य नरभक्षकस्य राक्षसस्य । निर्वृतिं सुखम् । इह अहमित्यस्य स्थाने 'हा' इति क्वचित् पाठः ॥ १३ ॥

यद्यर्थित इत्यादि । सकुटुम्बः आत्मात्मपत्नीपुत्रसमुदायः कुटुम्बं तेन सह वर्तत इति सकुटुम्बः ॥ १४ ॥

निर्बन्धिनि राक्षसे निजां प्रतिपत्तिमाह—**ब्राह्मणी**त्यादि । एष एव वक्ष्यमाण एव ।

तृतीयः—आर्यौ ! मा मैवम् ।

ज्येष्ठो भ्राता पितृसमः कथितो ब्रह्मवादिभिः ।
ततोऽहं कर्तुमस्म्यर्हो गुरूणां प्राणरक्षणम् ॥ १८ ॥

प्रथमः—वत्स ! मा मैवम् ।

आपदं हि पिता प्राप्तो ज्येष्ठपुत्रेण तार्यते ।
ततोऽहमेव यास्यामि गुरूणां प्राणरक्षणात् ॥ १९ ॥

वृद्धः—ज्येष्ठमिष्टतमं न शक्नोमि परित्यक्तुम् ।

ब्राह्मणी—(क) जह अय्यो जेट्ठमिच्छदि, तह अहं पि कणिट्ठं इच्छामि ।

द्वितीयः—पित्रोरनिष्टः कस्येदानीं प्रियः ।

(क) जात ! चिरं जीव ।

अन्वित्यादि ॥

मरणासत्तिनिश्चयेऽपि पुत्रस्य जीवितप्रत्याशया जननीस्वभावसिद्धया दीर्घायुष्यमाशास्ते—**जातेत्यादि** । जात ! वत्स ! ॥

अन्वित्यादि ॥

एहीत्यादि ।

परीत्यादि । परिष्वजस्व आलिङ्ग । गाढं दृढम् । परिष्वक्तः उपेतः । कीर्त्या कुलरक्षणजन्येन यशसा । परिष्वक्ता व्याप्ता ॥ २२ ॥

प्रार्थयते—**भो मध्यमेत्यादि** ॥

अभयदानपूर्वं ब्राह्मणोचितं समुदाचरति—**न भेतव्यमित्यादि** ॥

वायुरिति । वायुरिव वायुर्हि प्राणाधिष्ठानदेवता आमहाकल्पान्तकालजी प्रसिद्धः इत्यौचित्यात् तदौपम्यवचनम् । भीमसेनस्य पितृनामकीर्तनेन प्रीतिजननार्थमपि तद् बोद्धव्यम् ॥

पुत्रोमित्यादि

[illegible] शाप्रवचनम् आहारकालातिक्रमा [illegible] ॥

3

घटोत्कचः— अहं प्रीतोऽस्मि, शीघ्रमागच्छ ।

द्वितीयः—

धन्योऽस्मि यद् गुरुप्राणाः स्वैः प्राणैः परिरक्षिताः ।
बन्धुस्नेहाद्धि महतः कालस्नेहस्तु दुर्लभः ॥ २० ॥

घटोत्कचः—अहो स्वजनवात्सल्यमस्य ब्राह्मणवटोः ।

द्वितीयः—भोस्तात ! अभिवादये ।

वृद्धः—एह्येहि पुत्र !

विनिमाय गुरुप्राणान् स्वैः प्राणैर्गुरुवत्सल ! ।
अकृतात्मदुरावापं ब्रह्मलोकमवाप्नुहि ॥ २१ ॥

घटोत्कचः सिद्धार्थत्वादाह—**अहमित्यादि** । प्रीतः प्रीतिमान्, अर्थात् त्वयि मन्मातृभक्षणीयतामात्मनोऽङ्गीकृतवति ॥

यं ... वासवदत्तापरिणयः
वा ... तद्वाक्याभिप्रायः ।
अन्य ... र्मकामश्रृङ्गारयोराद्य-
तयं ...

हन्तेत्यादि । हन्तेति विषादे । हताः आत्मरक्षां प्रति भग्नाशा इत्यर्थः । अथवा राक्षसेन मारिता इत्यर्थः । अनिष्पन्नाया अपि क्रियाया भूतत्ववचनमवश्य-म्भावबोधनार्थम् ॥

हमित्यादि । हंशब्दोऽसम्मतौ । भो इति विषादे । राक्षसापशद ! राक्षसेषु ध्ये हीन ! ।

ब्राह्मण इत्यादि । श्रुतवान् श्रुतं शास्त्रं तद्वान् । पुरुषादस्य नरभक्षकस्य राक्षसस्य । निर्वृतिं सुखम् । इह अहमित्यस्य स्थाने 'हा' इति क्वचित् पाठः ॥ १३ ॥

यद्यर्थित इत्यादि । सकुटुम्बः आत्मात्मपत्नीपुत्रसमुदायः कुटुम्बं तेन सह र्तत इति सकुटुम्बः ॥ १४ ॥

निर्बन्धिनि राक्षसे निजां प्रतिपत्तिमाह—**ब्राह्मणीत्यादि** । एष एव वक्ष्य-ण एव ।

द्वितीयः—अनुगृहीतोऽस्मि । अम्ब ! अभिवादये ।

ब्राह्मणी—(क) जाद ! चिरं जीव !

द्वितीयः—अनुगृहीतोऽस्मि । आर्य ! अभिवादये ।

प्रथमः—एह्येहि वत्स !

परिष्वजस्व गाढं मां परिष्वक्तः शुभैर्गुणैः ।
कीर्त्या तव परिष्वक्ता भविष्यति वसुन्धरा ॥ २२ ॥

द्वितीयः—अनुगृहीतोऽस्मि ।

तृतीयः—आर्य ! अभिवादये ।

द्वितीयः—स्वस्ति ।

तृतीयः—अनुगृहीतोऽस्मि ।

द्वितीयः—भोः पुरुष ! ब्रवीमि किञ्चित् ।

घटोत्कचः—ब्रूहि ब्रूहि शीघ्रम् ।

(क) जात ! चिरं जीव ।

अन्वित्यादि ॥

मरणासत्तिनिश्चयेऽपि पुत्रस्य जीवितप्रत्याशया जननीस्वभावसिद्धया दीर्घायुष्यमाशास्ते—**जाते**त्यादि । जात ! वत्स ! ॥

अन्वित्यादि ॥

एहीत्यादि ।

परीत्यादि । परिष्वजस्व आलिङ्ग । गाढं दृढम् । परिष्वक्तः उपेतः । कीर्त्या कुलरक्षणजन्येन यशसा । परिष्वक्ता व्याप्ता ॥ २२ ॥

प्रार्थयते—**भो मध्यमे**त्यादि ॥

अभयदानपूर्वं ब्राह्मणोचितं समुदाचरति—**न भेतव्यमि**त्यादि ॥

वायुरिति । वायुरिव वायुर्हि प्राणाधिष्ठानदेवता आमहाकल्पान्तकालजीव[illegible] प्रसिद्धः इत्यौचित्यात् तदौपम्यवचनम् । भीमसेनस्य पितृनामकीर्तनेन प्रीतिजनन[illegible]र्थमपि तद् बोद्धव्यम् ॥

पुत्रोमित्यादि

[illegible] ।

द्वितीयः—एतस्मिन् वनान्तरे जलाशय इव दृश्यते। तत्र मे प्रकल्पित-परलोकस्य पिपासाप्रतीकारं करिष्यामि।

घटोत्कचः—दृढव्यवसायिन्! गम्यताम्। अतिक्रामति मातुराहार-कालः। शीघ्रमागच्छ।

द्वितीयः—भोस्तात! एष गच्छामि। (निष्क्रान्तः।)

वृद्धः—हा हा परिमुषिताः स्मो भोः! परिमुषिताः स्मः।

यस्त्रिशृङ्गो मम त्वासीन्मनोज्ञो वंशपर्वतः।
स मध्यशृङ्गभङ्गेन मनस्तपति मे भृशम्॥ २३॥

हा पुत्र!। कथं गत एव।

तरुण! तरुणतानुरूपकान्ते! नियमपराध्ययनप्रसक्तबुद्धे!।
कथमिह गजराजदन्तभग्नस्तरुरिव यास्यसि पुष्पितो विनाशम्॥ २४॥

एतस्मिन्नित्यादि। वनान्तरे वनमध्ये। जलाशयः जलाधारः। प्रकल्पित-परलोकस्य प्रकल्पितः सज्जितः परलोको यस्य तस्य तथाभूतस्य। पिपासाप्रतीकारं पिपासा पातुमिच्छा तस्याः प्रतीकारं शान्तिं, जलपानमित्यर्थः।

दृढेत्यादि। दृढव्यवसायिन्! दृढः अभेद्यः व्यवसायः परलोकगमनोद्यमः प्रशस्तोऽस्येति दृढव्यवसायी तस्य सम्बुद्धिः। प्रशंसायां मत्वर्थीय इनिः।

भोस्तातेत्यादि॥

चरमपिपासाप्रतीकारार्थेन पुत्रस्य गमनेनोद्दीपिताच्छोकादाह—**हाहे**त्यादि। परिमुषिताः राक्षसेन पुत्रस्य हरणात् परिलुण्ठितार्थाः। इह परिमुषितशब्दः परि-मुषितार्थेषु वर्तते, यथा विभक्ता भ्रातर इत्यत्र विभक्तशब्दो विभक्तधनेषु।

ये हीन!।

ब्राह्मण इत्यादि। श्रुतवान् श्रुतं शास्त्रं तद्वान्। पुरुषादस्य नरभक्षकस्य राक्षसस्य। निर्वृतिं सुखम्। इह अहमित्यस्य स्थाने 'हा' इति क्वचित् पाठः॥ १३॥

यद्यर्थित इत्यादि। सकुटुम्बः आत्मात्मपत्नीपुत्रसमुदायः कुटुम्बं तेन सह वर्तत इति सकुटुम्बः॥ १४॥

हेत्यादि। गत एव दर्शनविषयमतिक्रान्त एव।

तरुणेति। हे तरुण! युवन्! तरुणतानुरूपकान्ते! तरुणतायाः अनुरूपा

घटोत्कचः—चिरायते खलु ब्राह्मणवटुः । अतिक्रामति मातुराहार-
काल: । किन्नुखलु करिष्ये । भवतु, दृष्टम् । भो ब्राह्मण ! आहू-
यतां तव पुत्रः ।

वृद्धः—हम् अतिराक्षसं खलु ते वचनम्।

घटोत्कचः—कथं रुष्यति, मर्षयतु मर्षयतु भवान् । अयं मे प्रकृति-
दोषः । अथ किन्नामा तव पुत्रः ।

वृद्धः—एतदपि न शक्यं श्रोतुम् ।

घटोत्कचः—युक्तं भोः ! ब्राह्मणकुमार ! किन्नामा ते भ्राता ।

प्रथमः—तपस्वी मध्यमः ।

शीघ्रमागच्छ ।

भो: कोन्विदत्यादि । दर्शनीय: आकृतिगुणाद् द्रष्टुं योग्यः । अयं हीति श्लोकान्वयि ।

अथ कृतपिपासाप्रतीकारस्य ब्राह्मणमध्यमस्य प्रवेश: **प्रविश्ये**त्यादि ॥

अस्यामित्यादि । पद्मिन्यां सरसि । दत्तम् अर्पितम् ॥ ३१ ॥

भो इत्यादि ॥

प्राप्तवानिति । इदानीं खलु अस्मिन् क्षण एव, न त्वित: पूर्वम् । प्राप्त
वान् असि । मनागागमनविलम्बस्त्वया कृत इत्यभिप्रायः । मध्यम! मध्यमो
गमनत्वराकृता द्विरुक्तिः । 'प्राप्तवानिदानीं खल्वसि मध्यमः' इति मातृकान्तरे पाठः

वृद्धो भीमं जानन्नपि मध्यमसंज्ञयैव तत्र प्रसिद्धतरया भीमं सम्बोधयन् अ
प्रार्थयते —**भो मध्यमे**त्यादि ॥

अभयदानपूर्वं ब्राह्मणोचितं समुदाचरति—**न भेतव्यमि**त्यादि ॥

वायुरिति । वायुरिव वायुर्हि प्राणाधिष्ठानदेवता आमहाकल्पान्तकालजीव
प्रसिद्ध: इत्यौचित्यात् तदौपम्यवचनम् । भीमसेनस्य पितृनामकीर्तनेन प्रीतिजनन
र्थमपि तद् बोद्धव्यम् ॥

पुत्रमित्या...

धास्यामी'ति । भो इति कोपसूचनम् । अन्यं पृच्छति —**ब्राह्मणे**त्यादि ॥

तपस्वीत्यादि । तपस्वी दीनः ॥

घटोत्कचः——मध्यम इति सदृशमस्य । अहमेवाह्वयामि । भो भो मध्यम! मध्यम! शीघ्रमागच्छ ।

(ततः प्रविशति भीमसेनः ।)

भीमसेनः—भोः! कस्यायं स्वरः ।

खगशतविरुते विरौति तारं द्रुमगहने दृढसङ्कटे वनेऽस्मिन् ।
जनयति च मनोज्वरं स्वरोऽयं बहुसदृशो हि धनञ्जयस्वरस्य ॥२५॥

घटोत्कचः——चिरायते खलु ब्राह्मणवटुः । अतिक्रामति मातुराहारकालः । किन्नुखलु करिष्ये । भवतु, दृष्टम् । उच्चैः शब्दापयामि । भो भो मध्यम! शीघ्रमागच्छ ।

तरुण! [illegible]ानुरूपकान्त! [illegible]

कथमिह गजराजदन्तभग्नस्तरुरिव यास्यसि पुष्पितो विनाशम् ॥ २४ ॥

एतस्मिन्नित्यादि । वनान्तरे वनमध्ये । जलाशयः जलाधारः । प्रकल्पित-परलोकस्य प्रकल्पितः सज्जितः परलोको यस्य तस्य तथाभूतस्य । पिपासाप्रतीकारं पिपासा पातुमिच्छा तस्याः प्रतीकारं शान्तिं, जलपानमित्यर्थः ।

दृढेत्यादि । दृढव्यवसायिन्! दृढः अभेद्यः व्यवसायः परलोकगमनोद्यमः प्रशस्तोऽस्येति दृढव्यवसायी तस्य सम्बुद्धिः । प्रशंसायां मत्वर्थीय इनिः ।

भोस्तातेत्यादि ॥

चरमपिपासाप्रतीकारार्थेन पुत्रस्य गमनेनोद्दीपिताच्छोकादाह—**हाहे**त्यादि । परिमुषिताः राक्षसेन पुत्रस्य हरणात् परिलुण्ठितार्थाः । इह परिमुषितशब्दः परि-मुषितार्थेषु वर्तते, यथा विभक्ता भ्रातर इत्यत्र विभक्तशब्दो विभक्तधनेषु ।

[illegible]ध्ये हीन! ।

ब्राह्मण इत्यादि । श्रुतवान् श्रुतं शास्त्रं तद्वान् । पुरुषादस्य नरभक्षकस्य राक्षसस्य । निर्वृतिं सुखम् । इह अहमित्यस्य स्थाने 'हा' इति क्वचित् पाठः ॥ १३ ॥

यद्यर्थित इत्यादि । सकुटुम्बः आत्मात्मपत्नीपुत्रसमुदायः कुटुम्बं तेन सह वर्तत इति सकुटुम्बः ॥ १४ ॥

चिरायत इत्यादि । शब्दापयामि आह्वयामि । शब्दशब्दाद् णिच् । आपु-गागम आर्षः । शब्दापशब्दाद्वा करोत्यर्थे णिच् ॥

भीमसेनः—भोः! कोनुखल्वेतस्मिन् वनान्तरे मम व्यायामविघ्नमुत्पाद्य मध्यम! मध्यम! इति मां शब्दापयति । भवतु, पश्यामस्तावत् । (परिक्रम्यावलोक्य) अहो! दर्शनीयोऽयं पुरुषः । अयं हि,

सिंहास्यः सिंहदंष्ट्रो मधुनिभनयनः स्निग्धगम्भीरकण्ठो
बभ्रुभ्रूः श्येननासो द्विरदपतिहनुर्दीर्घविश्लिष्टकेशः ।
व्यूढोरा वज्रमध्यो गजवृषभगतिर्लम्बपीनांसबाहुः
सुव्यक्तं राक्षसीजो विपुलबलयुतो लोकवीरस्य पुत्रः ॥ २६ ॥

घटोत्कचः—चिरायते खलु ब्राह्मणवटुः । अतिक्रामति मातुराहारकालः । किमिदानीं करिष्ये । भवतु, उच्चैराह्वानं करिष्ये । भो भो मध्यम! शीघ्रमागच्छ ।

भोः कोन्वित्यादि । दर्शनीयः आकृतिगुणाद् द्रष्टुं योग्यः । अयं हीति श्लोकान्वयि ।

अथ कृतपिपासाप्रतीकारस्य ब्राह्मणमध्यमस्य प्रवेशः **प्रविश्येत्यादि** ॥

अस्यामित्यादि । पद्मिन्यां सरसि । दत्तम् अर्पितम् ॥ ३१ ॥

भो इत्यादि ॥

प्राप्तवानिति । इदानीं खलु अस्मिन् क्षण एव, न त्वितः पूर्वम् । प्राप्तवान् असि । मनागागमनविलम्बस्त्वया कृत इत्यभिप्रायः । मध्यम! मध्यमेति गमनत्वराकृता द्विरुक्तिः । 'प्राप्तवानिदानीं खल्वसि मध्यमः' इति मातृकान्तरे पाठः ॥

वृद्धो भीमं जानन्नपि मध्यमसंज्ञयैव तत्र प्रसिद्धतरया भीमं सम्बोधयन् अभयं प्रार्थयते—**भो मध्यमेत्यादि** ॥

अभयदानपूर्वं ब्राह्मणोचितं समुदाचरति—**न भेतव्यमित्यादि** ॥

वायुरिति । वायुरिव वायुर्हि प्राणाधिष्ठानदेवता आमहाकल्पान्तकालजीवी प्रसिद्धः इत्यौचित्यात् तदौपम्यवचनम् । भीमसेनस्य पितृनामकीर्तनेन प्रीतिजननार्थमपि तद् बोद्धव्यम् ॥

अन्वित्यादि ॥

भीमसेनः—भोः ! प्राप्तोऽस्मि ।

घटोत्कचः—न खल्वयं ब्राह्मणवटुः । अहो दर्शनीयोऽयं पुरुषः ।

य एषः,

सिंहाकृतिः कनकतालसमानबाहुर्मध्ये तनुर्गरुडपक्षविलिप्तपक्षः ।
विष्णुर्भवेद् विकसिताम्बुजपत्रनेत्रो नेत्रे ममाहरति बन्धुरिवागतोऽयम् ॥

भो मध्यम ! त्वां खल्वहं शब्दापयामि ।

भीमसेनः—अतः खल्वहं प्राप्तः ।

भो इत्यादि । प्राप्तोऽस्मि आगत एवाहम् । किमिति मामपश्यन् मध्यमेत्युच्चैः पुनः शब्दापयसीत्यर्थः ॥

न खल्वित्यादि । ब्राह्मणमाणवक इति मातृकान्तरे पाठः । तत्र माणवको वटुरेव । यदृच्छादृष्टिपतिताद्भुतभीमसेनरूपाकृष्टचित्तश्चिन्तयति—अहो इत्यादि । य एष इति श्लोकान्वयि ।

सिंहाकृतिरिति । सिंहाकृतिः सिंहस्येवाकृतिः ऊर्जस्वल आकारो यस्य

पिपासा ... तस्याः प्रतीकारे शान्ति, जलपानमित्यर्थः ।

दृढेत्यादि । दृढव्यवसायिन् ! दृढः अभेद्यः व्यवसायः परलोकगमनोद्यमः प्रशस्तोऽस्येति दृढव्यवसायी तस्य सम्बुद्धिः । प्रशंसायां मत्वर्थीय इनिः ।

भोस्तातत्यादि ॥

चरमपिपासाप्रतीकारार्थेन पुत्रस्य गमनेनोद्दीपिताच्छोकादाह—**हाहे**त्यादि । परिमुषिताः राक्षसेन पुत्रस्य हरणात् परिलुण्ठितार्थाः । इह परिमुषितशब्दः परिमुषितार्थेषु वर्तते, यथा विभक्ता भ्रातर इत्यत्र विभक्तशब्दो विभक्तधनेषु ।

...ध्ये हीन ! ।

ब्राह्मण इत्यादि । श्रुतवान् श्रुतं शास्त्रं तद्वान् । पुरुषादस्य नरभक्षकस्य राक्षसस्य । निर्वृतिं सुखम् । इह अद्यमित्यस्य स्थाने 'हा' इति क्वचित् पाठः ॥ १३ ॥

यद्यर्थित इत्यादि । सकुटुम्बः आत्मात्मपत्नीपुत्रसमुदायः कुटुम्बं तेन सह वर्तत इति सकुटुम्बः ॥ १४ ॥

चिरायत इत्यादि । शब्दापयामि आह्वयामि । शब्दशब्दाद् णिच् । आपुगागम आर्षः । शब्दापशब्दाद्वा करोत्यर्थे णिच् ॥

घटोत्कचः—किं भवानपि मध्यमः ।

भीमसेनः—न तावदपरः ।

मध्यमोऽहमवध्यानामुत्सिक्तानां च मध्यमः ।
मध्यमोऽहं क्षितेर्भद्र ! भ्रातृणामपि मध्यमः ॥ ३२ ॥

(उपगम्य) भोः पुरुषः ! प्राप्तोऽस्मि ।

घटोत्कचः—प्राप्तवानिदानीं खल्वसि । मध्यम! मध्यम! इत इतः ।

वृद्धः—(भीममुपगम्य) भो मध्यम! परित्रायस्व ब्राह्मणकुलम् ।

भीमसेनः—न भेतव्यं न भेतव्यम् । मध्यमोऽहमभिवादये ।

वृद्धः—वायुरिव दीर्घायुर्भव ।

भीमसेनः—अनुगृहीतोऽस्मि । कुतो भयमार्यस्य ।

वृद्धः—श्रूयताम् । अहं खलु कुरुराजेन युधिष्ठिरेणाधिष्ठितपूर्वे कुरुजाङ्गले यूपग्रामवास्तव्यो माठरसगोत्रश्च कलपशाखाध्वर्युः केशवदासो नाम

अथ कृतपिपासाप्रतीकारस्य ब्राह्मणमध्यमस्य प्रवेशः **प्रविश्ये**त्यादि ॥

अस्यामित्यादि । पद्मिन्यां सरसि । दत्तम् अर्पितम् ॥ ३१ ॥

भो इत्यादि ॥

प्राप्तवानिति । इदानीं खलु अस्मिन् क्षण एव, न त्वितः पूर्वम् । प्राप्तवान् असि । मनागागमनविलम्बस्त्वया कृत इत्यभिप्रायः । मध्यम! मध्यमेति गमनत्वराकृता द्विरुक्तिः । 'प्राप्तवानिदानीं खल्वसि मध्यमः' इति मातृकान्तरे पाठः ॥

वृद्धो भीमं जानन्नपि मध्यमसंज्ञयैव तत्र प्रसिद्धतरया भीमं सम्बोधयन् अभयं प्रार्थयते—**भो मध्यमे**त्यादि ॥

अभयदानपूर्वं ब्राह्मणोचितं समुदाचरति—**न भेतव्यमि**त्यादि ॥

वायुरिति । वायुरिव वायुर्हि प्राणाधिष्ठानदेवता आमहाकल्पान्तकालजीवी प्रसिद्धः इत्यौचित्यात् तदौपम्यवचनम् । भीमसेनस्य पितृनामकीर्तनेन प्रीतिजननार्थमपि तद् बोद्धव्यम् ॥

अन्वित्यादि ॥

वृद्धः--

मध्यमस्त्विति सम्प्रोक्ते नूनं पाण्डवमध्यमः ।
अस्मान् मोक्तुमिहायातो दर्पान्मृत्योरिवोत्थितः ॥ ३० ॥

सिंहाकृतिः कनकतालसमानबाहुर्मध्ये तनुर्गरुडपक्षविलम्बितांसः ।
विष्णुर्भवेद् विकसिताम्बुजपत्रनेत्रो नेत्रे ममाहरति बन्धुरिवागतोऽयम् ॥

भो मध्यम! त्वां खल्वहं शब्दापयामि ।

भीमसेनः--अतः खल्वहं प्राप्तः ।

भो इत्यादि । प्राप्तोऽस्मि आगत एवाहम् । किमिति मामपश्यन् मध्यमेत्युच्चैः पुनः शब्दापयसीत्यर्थः ॥

न खल्वित्यादि । ब्राह्मणमाणवक इति मातृकान्तरे पाठः । तत्र माणवको वटुरेव । यदृच्छादृष्टिपतिताद्भुतभीमसेनरूपाकृष्टचित्तश्चिन्तयति—अहो इत्यादि । य एष इति श्लोकान्वयि ।

सिंहाकृतिरिति । सिंहाकृतिः सिंहस्येवाकृतिः ऊर्जस्वल आकारो यस्य

पिपासां ... तस्याः प्रतीकारं शान्तिं, जलपानमित्यर्थः ।

दृढेत्यादि । दृढव्यवसायिन्! दृढः अभेद्यः व्यवसायः परलोकगमनोद्यमः प्रशस्तोऽस्येति दृढव्यवसायी, तस्य सम्बुद्धिः । प्रशंसायां मत्वर्थीय इनिः ।

भोस्तातेत्यादि ॥

चरमपिपासाप्रतीकारार्थेन पुत्रस्य गमनेनोद्दीपिताच्छोकादाह—**हाहे**त्यादि । परिमुषिताः राक्षसेन पुत्रस्य हरणात् परिलुण्ठितार्थाः । इह परिमुषितशब्दः परिमुषितार्थेषु वर्तते, यथा विभक्ता भ्रातर इत्यत्र विभक्तशब्दो विभक्तधनेषु ।

...थ्य हीन! ।

ब्राह्मण इत्यादि । श्रुतवान् श्रुतं शास्त्रं तद्वान् । पुरुषादस्य नरभक्षकस्य राक्षसस्य । निर्वृतिं सुखम् । इह अहमित्यस्य स्थाने 'हा' इति क्वचित् पाठः ॥ १३ ॥

यद्यर्थित इत्यादि । सकुटुम्बः आत्मात्मपत्नीपुत्रसमुदायः कुटुम्बं तेन सह वर्तत इति सकुटुम्बः ॥ १४ ॥

चिरायत इत्यादि । शब्दापयामि आह्वयामि । शब्दशब्दाद् णिच् । आपुगागम आर्षः । शब्दापशब्दाद्वा करोत्यर्थे णिच् ॥

(प्रविश्य)

मध्यमः—

अस्यामाचम्य पद्मिन्यां परलोकेषु दुर्लभम् ।
आत्मनैवात्मनो दत्तं पद्मपत्रोज्ज्वलं जलम् ॥ ३१ ॥

(उपगम्य) भोः पुरुषः! प्राप्तोऽस्मि ।

घटोत्कचः—प्राप्तवानिदानीं खल्वसि । मध्यम! मध्यम! इत इतः ।

वृद्धः—(भीममुपगम्य) भो मध्यम! परित्रायस्व ब्राह्मणकुलम् ।

भीमसेनः—न भेतव्यं न भेतव्यम् । मध्यमोऽहमभिवादये ।

वृद्धः—वायुरिव दीर्घायुर्भव ।

भीमसेनः—अनुगृहीतोऽस्मि । कुतो भयमार्यस्य ।

वृद्धः—श्रूयताम् । अहं खलु कुरुराजेन युधिष्ठिरेणाधिष्ठितपूर्वे कुरुजाङ्गले यूपग्रामवास्तव्यो माठरसगोत्रश्च कलशाखाध्वर्युः केशवदासो नाम

अथ कृतपिपासाप्रतीकारस्य ब्राह्मणमध्यमस्य प्रवेशः **प्रविश्येत्या**दि ॥

अस्यामित्यादि । पद्मिन्यां सरसि । दत्तम् अर्पितम् ॥ ३१ ॥

भो इत्यादि ॥

प्राप्तवानिति । इदानीं खलु अस्मिन् क्षण एव, न त्वितः पूर्वम् । प्राप्तवान् असि । मनागागमनविलम्बस्त्वया कृत इत्यभिप्रायः । मध्यम! मध्यमेति गमनत्वराकृता द्विरुक्तिः । 'प्राप्तवानिदानीं खल्वसि मध्यमः' इति मातृकान्तरे पाठः ॥

वृद्धो भीमं जानन्नपि मध्यमसंज्ञयैव तत्र प्रसिद्धतरया भीमं सम्बोधयन् अभयं प्रार्थयते—**भो मध्यमे**त्यादि ॥

अभयदानपूर्वं ब्राह्मणोचितं समुदाचरति—**न भेतव्यमि**त्यादि ॥

वायुरिति । वायुरिव वायुर्हि प्राणाधिष्ठानदेवता आमहाकल्पान्तकालजीवी प्रसिद्धः इत्यौचित्यात् तदौपम्यवचनम् । भीमसेनस्य पितृनामकीर्तनेन प्रीतिजननार्थमपि तद् बोद्धव्यम् ॥

अन्वित्यादि ॥

ब्राह्मणः। तस्य ममोत्तरस्यां दिश्युद्यामकग्रामवासी मातुलः कौशिक-सगोत्रो यज्ञबन्धुर्नामास्ति। तस्य पुत्रोपनयनानुभवनार्थं सकल-त्रोऽस्मि प्रस्थितः।

भीमसेनः—अरिष्टोऽस्तु पन्थाः। ततस्ततः।

वृद्धः—ततो मामेष हि,

सजलजलदगात्रः पद्मपत्रायताक्षो
मृगपतिगतिलीलो राक्षसः प्रोग्रदंष्ट्रः।
जगति विगतशङ्कस्त्वद्विधानां समक्षं
ससुतपरिजनं भो! हन्तुकामोऽभ्युपैति ॥ ३२ ॥

भीमसेनः—एवम्। अनेन ब्राह्मणजनस्य मार्गविघ्नः कृतः। भवतु, निग्रहीष्यामि तावदेनम्। भोः पुरुष! तिष्ठ तिष्ठ।

घटोत्कचः—एष स्थितोऽस्मि।

भीमसेनः—किमर्थं ब्राह्मणं प(र ?रा)स्यसि।

पुत्रनक्षत्रकीर्णस्य पत्नीकान्तप्रभस्य च।
वृद्धस्य विप्रचन्द्रस्य भवान् राहुरिवागतः ॥ ३३ ॥

श्रूयताम्इत्यादि। कुरुजाङ्गले देशविशेषे यूपग्रामवास्तव्यः यूपाख्यग्रामवासी। माठरसगोत्रः माठरेण ऋषिविशेषेण सगोत्रः गोत्रवान् कल्पशाखाध्वर्युः कल्पो यज्ञविधानं तत्प्रतिपादिका शाखा यजुश्शाखा तस्याम् अध्वर्युः तदुक्तप्रयोगानुष्ठाननिपुण इत्यर्थः। मातुलः मातृभ्राता ॥

अरिष्ट इत्यादि। अरिष्टः निरुपद्रवः। अस्तु, निरुपद्रवत्वाशंसया 'यदि पथि कश्चिदुपद्रव आपतेत्, तमहं वारयितुं सज्जोऽस्मि' इति सूचयति ॥

तत इत्यादि। मामित्यादि श्लोकान्वयि।

सजलेत्यादि। मृगपतिगतिलीलः मृगपतेः सिंहस्येव गतिलीला गमनविलासो यस्य स तथाभूतः। विगतशङ्कः निर्भयः। भो इति विषादे ॥ ३२ ॥

एवमित्यादि। एवम् अयं भयहेतुप्रकारः। एनं मार्गविघ्नकारिणं पुरुषम् ॥

एष इत्यादि ॥

किमर्थमित्यादि। परास्यसि निरस्यसि कदर्थयसि। 'ब्राह्मणमपराध्यसि' इति मातृकान्तरे पाठः। ब्राह्मणमुद्दिश्यापराध्यसीति तदार्थः।

पुत्रेति। भवान्, पुत्रनक्षत्रकीर्णस्य पुत्रैर्नक्षत्रैरिव परिगतस्य पत्नीकान्त-

भीमसेनः—का नाम भवतो माता ।

घटोत्कचः—श्रूयताम् । हिडिम्बा नाम राक्षसी ।

कौरव्यकुलदीपेन पाण्डवेन महात्मना ।
सनाथा या महाभागा पूर्णेन द्यौरिवात्मना ॥ ३८ ॥

भीमसेनः—(आत्मगतम्) एवं, हिडिम्बायाः पुत्रोऽयम् । सदृशो ह्यस्य गर्वः ।

रूपं सत्त्वं बलं चैव पितृभिः सदृशं बहु ।
प्रजासु वीतकारुण्यं मनश्चैवास्य कीदृशम् ॥ ३९ ॥

(प्रकाशम्) भोः पुरुष ! मुच्यताम् ।

घटोत्कचः—न मुच्यते ।

का नामेत्यादि ॥

श्रूयतामित्यादि ॥

व्रजसि कथमिह त्वं वीर्यमुल्लङ्घ्य बाह्वा-
र्गज इव दृढपाशैः पीडितो मद्भुजाभ्याम् ।

...र्थः । अनया वचनभङ्ग्या युद्धाय तदाह्वानं सूचितम् । तच्च राक्षसदर्पदमनाथत्व-
...च्छलेन स्वपुत्रबलपरीक्षणार्थम् ॥

किमित्यादि ॥

तं कोपयितुमाह—**मद्दि**त्यादि ॥

कथमित्यादि ॥

कथं रुष्यतीत्यादि । क्षत्रियाणां क्षत्रियैः । सम्बन्धे षष्ठी । पुत्रशब्देन अभि-
धीयन्ते अभिभाष्यन्ते, पालकानां पाल्येषु पुत्रसमुदाचारौचित्यादिति भावः ॥

कथमननेत्यादि ।

प्रकारान्तरेण जयमपश्यन् नियुद्धायाह्वयते—**नन्वहमि**त्यादि । **नभस्वतः** पुत्रयोः । वायुपौत्रत्वेन बलजवातिशययोगित्वमुक्तम् । नियुद्धे मुष्टियुद्धे ॥ ४५ ॥

व्रजसीति । इह, दृढपाशैः साररज्जुभिः । गज इव, मद्भुजाभ्यां पीडितः

...थपूर्वं वचमात्यय... [illegible]

...पदार्थम् । न जाने । तद् भयम् । भवत्समीपे, ज्ञातुम् इच्छामि । त्वया हि

भीमसेनः--भो ब्राह्मण! गृह्यतां तव पुत्रः। वयमेनमनुगमिष्यामः।

द्वितीयः--मा मा भवानेवम्।

त्यक्ताः प्रागेव मे प्राणा गुरुप्राणेष्वपेक्षया।
युवा रूपगुणोपेतो भवांस्तिष्ठतु भूतले॥ ४०॥

भीमसेनः--आर्य! मा मैवम्। क्षत्रियकुलोत्पन्नोऽहम्। पूज्यतमः खलु ब्राह्मणः। तस्मान्मच्छरीरेण ब्राह्मणशरीरं विनिमातुमिच्छामि।

घटोत्कचः--एवं, क्षत्रियोऽयम्। तेन गर्वः। भवतु, इममेव हत्वा नेष्यामि। अथ केनायं वारितः।

भीमसेनः--मया।

घटोत्कचः--किं त्वया।

भीमसेनः--अथकिम्।

घटोत्कचः-- तेन हि भवानेवागच्छतु।

[illegible] १२ ॥

श्रूयतामित्यादि। कुरुजाङ्गले देशविशेषे यूपग्रामवास्तव्यः यूपाख्यग्रामवासी। माठरसगोत्रः माठरेण ऋषिविशेषेण सगोत्रः गोत्रवान् कल्पशाखाध्वर्युः कल्पो यज्ञविधानं तत्प्रतिपादिका शाखा यजुश्शाखा तस्याम् अध्वर्युः तदुक्तप्रयोगानुष्ठाननिपुण इत्यर्थः। मातुलः मातृभ्राता॥

अरिष्ट इत्यादि। अरिष्टः निरुपद्रवः। अस्तु, निरुपद्रवत्वाशंसया 'यदि पथि कश्चिदुपद्रव आपतेत्, तमहं वारयितुं सज्जोऽस्मि' इति सूचयति॥

तत इत्यादि। मामित्यादि श्लोकान्वयि।

सजलेत्यादि। मृगपतिगतिलीलः मृगपतेः सिंहस्येव गतिलीला गमनविलासो यस्य स तथाभूतः। विगतशङ्कः निर्भयः। भो इति विषादे॥ ३२॥

एवमित्यादि। एवम् अयं भयहेतुप्रकारः। एनं मार्गविघ्नकारिणं पुरुषम्॥

एष इत्यादि॥

किमर्थमित्यादि। परास्यसि निरस्यसि कदर्थयसि। 'ब्राह्मणमपराध्यसि' इति मातृकान्तरे पाठः। ब्राह्मणमुद्दिश्यापराध्यसीति तदर्थः।

पुत्रेति। भवान्, पुत्रनक्षत्रकीर्णस्य पुत्रैर्नक्षत्रैरिव परिगतस्य पत्नीकान्त-

भीमसेनः——एवम्, अतिवीर्यबलं नानुगच्छामि । यदि ते शक्तिरस्ति, बलात्कारेण मां नय ।

घटोत्कचः——किं मां प्रत्यभिजानीते भवान् ।

भीमसेनः——मत्पुत्र इति जाने ।

घटोत्कचः——कथं कथं तव पुत्रोऽहम् ।

भीमसेनः——कथं रुष्यति, मर्षयतु मर्षयतु भवान् । सर्वाः प्रजाः क्षत्रियाणां पुत्रशब्देनाभिधीयन्ते । अत एव मयाभिहितम् ।

घटोत्कचः——भीतानामायुधं गृहीतम् ।

भीमसेनः——

शपामि सत्येन भयं न जाने ज्ञातुं तदिच्छामि भवत्समीपे ।
किंरूपमेतद् वद भद्र! तस्य गुणागुणज्ञः सदृशं प्रपत्स्ये ॥ ४१ ॥

(इत्युभौ नियुद्धं कुरुतः ।)

घटोत्कचः—(भीमसेनं बद्ध्वा)

व्रजसि कथमिह त्वं वीर्यमुलङ्घ्य बाह्वो-
र्गज इव दृढपाशैः पीडितो मद्भुजाभ्याम् ।

त्यर्थः । अनया वचनभङ्ग्या युद्धाय तदाह्वानं सूचितम् । तच्च राक्षसदर्पदमनार्थत्व-च्छलेन स्वपुत्रबलपरीक्षणार्थम् ॥

किमित्यादि ॥

तं कोपयितुमाह—**मदि**त्यादि ॥

कथमित्यादि ॥

कथं रुष्यतीत्यादि । क्षत्रियाणां क्षत्रियैः । सम्बन्धे षष्ठी । पुत्रशब्देन अभिधीयन्ते अभिभाष्यन्ते, पालकानां पाल्येषु पुत्रसमुदाचारौचित्यादिति भावः ॥

प्रकारान्तरेण जयमपश्यन् नियुद्धायाह्वयते—**नन्वहमि**त्यादि । नभस्वतः वायोः । वायुपौत्रत्वेन बलजवातिशययोगित्वमुक्तम् । नियुद्धे मुष्टियुद्धे ॥ ४५ ॥

व्रजसीति । इह, दृढपाशैः साररज्जुभिः । गज इव, मद्भुजाभ्यां पीडितः

शपथपूर्वं वचमात्यय: । ...

भयपदार्थम् । न जाने । तद् भयम् । भवत्समीपे, ज्ञातुम् इच्छामि । त्वया हि

घटोत्कचः---एष ते भयमुपदिशामि, गृह्यतामायुधम् ।

भीमसेनः---आयुधमिति । गृहीतमेतत् ।

घटोत्कचः---कथमिव ।

भीमसेनः---

काञ्चनस्तम्भसदृशो रिपूणां निग्रहे रतः ।
अयं तु दक्षिणो बाहुरायुधं सदृशं मम ॥ ४२ ॥

घटोत्कचः---इदमुपपन्नं पितुर्मे भीमसेनस्य ।

भीमसेनः---अथ कोऽयं भीमो नाम ।

विश्वकर्ता शिवः कृष्णः शक्रः शक्तिधरो यमः ।
एतेषु कथ्यतां भद्र ! केन ते सदृशः पिता ॥ ४३ ॥

घटोत्कचः---सर्वैः ।

घटोत्कचः--- तेन हि भवानेवागच्छतु ।

[illegible] ॥ १३ ॥

श्रूयतामित्यादि । कुरुजाङ्गले देशविशेषे यूपग्रामवास्तव्यः यूपाख्यग्राम-
[illegible]

एष इत्यादि ।

आयुधमितीति । आयुधमिति आयुधं ग्राह्यमिति किं ब्रवीषीत्यर्थः ॥

कथमिवेति । आयुधमगृहीत्वैव गृहीतं वदतस्तवाभिप्रायो नावगम्यत इत्यर्थः ॥

काञ्चनेत्यादि । काञ्चनस्तम्भसदृशः स्वर्णस्तम्भतुल्यः । रतः आसक्तः ॥४२॥

इदमित्यादि । इदम् ईदृशं वीरवादरचनम् ॥

अथेत्यादि ।

एवमित्यादि । एवम् अयं भयहेतुप्रकारः । एनं मार्गविघ्नकारिणं पुरुषम् ॥

एष इत्यादि ॥

किमर्थमित्यादि । परास्यसि निरस्यसि कदर्थयसि । 'ब्राह्मणमपराध्यसि' इति [illegible] पाठः । ब्राह्मणमुद्दिश्यापराध्यसीति तदर्थः ।

सर्वैरिति । सर्वैः विश्वकर्त्रादिभिः षड्भिः । इह सदृश इति सम्बध्यते ॥

भीमसेनः—धिगनृतमेतत् ।

घटोत्कचः—कथं कथम् । अनृतमित्याह । क्षिपति मे गुरुम् । भवतु, इमं स्थूलं वृक्षमुत्पाट्य प्रहरामि । (उत्पाट्य प्रहरति ।) कथमनेनापि न शक्यते हन्तुम् । किन्नुखलु करिष्ये । भवतु, दृष्टम् । एतद् गिरिकूटमुत्पाट्य प्रहरामि ।

शैलकूटं मया क्षिप्तं प्राणानादाय यास्यति ।

भीमसेनः—

रुष्टोऽपि कुञ्जरो वन्यो न व्याघ्रं धर्षयेद् वने ॥ ४४ ॥

घटोत्कचः—(प्रहृत्य) कथमनेनापि न शक्यते हन्तुम् । किन्नुखलु करिष्ये । भवतु, दृष्टम् ।

नन्वहं भीमसेनस्य पुत्रः पौत्रो नभस्वतः ।
तिष्ठेदानीं सुसन्नद्धो नियुद्धे नास्ति मत्समः ॥ ४५ ॥

(इत्युभौ नियुद्धं कुरुतः ।)

घटोत्कचः—(भीमसेनं बद्ध्वा)

व्रजसि कथमिह त्वं वीर्यमुल्लङ्घ्य बाह्वो-
र्गज इव दृढपाशैः पीडितो मद्भुजाभ्याम् ।

सर्वसाम्यमसहमान इवाह—**धिगि**त्यादि । धिगिति निन्दायाम् ॥

स्वपितृनिन्दया संक्रुद्ध आह—**कथं कथमि**त्यादि । क्षिपति निन्दति । इह वृक्षमित्यस्य स्थाने सालमिति मातृकान्तरे पाठः । प्रहरामि ताडयामि, अर्थात् क्षत्रियमध्यमं वृक्षेण । गिरिकूटं पर्वतशृङ्गम् । गिरिशिखरमिति मातृकान्तरे पाठः ॥

शैलकूटमित्यादि । आदाय गृहीत्वा ।

रुष्टोऽपीत्यादि । रुष्टोऽपि कुपितोऽपि । कुञ्जरः गजः । न धर्षयेत् न परिभवेत् ॥ ४४ ॥

कथमनेनेत्यादि ।

प्रकारान्तरेण जयमपश्यन् नियुद्धायाह्वयते—**नन्वहमि**त्यादि । नभस्वतः वायोः । वायुपौत्रत्वेन बलजवातिशययोगित्वमुक्तम् । नियुद्धे मुष्टियुद्धे ॥ ४५ ॥

व्रजसीति । इह, दृढपाशैः साररज्जुभिः । गज इव, मद्भुजाभ्यां पीडितः दृढबद्धः । त्वं, बाह्वोः मद्भुजयोः । वीर्यं शक्तिम् । उल्लङ्घ्य अतिक्रम्य । कथं

भीमसेनः—(आत्मगतम्) कथं गृहीतोऽस्म्यनेन । भोः सुयोधन ! वर्धते खलु ते शत्रुपक्षः । कृतरक्षो भव । (प्रकाशम्) भोः पुरुष ! अवहितो भव ।

घटोत्कचः--अवहितोऽस्मि ।

भीमसेनः--(नियुद्धबन्धमवधूय)

व्यपनय बलदर्पं दृष्टसारोऽसि वीर !
न हि मम परिखेदो विद्यते बाहुयुद्धे ॥ ४६ ॥

घटोत्कचः—कथमनेनापि न शक्यते हन्तुम् । किन्नुखलु करिष्ये । भवतु, दृष्टम् । अस्ति मातृप्रसादलब्धो मायापाशः । तेन बद्ध्वैनं नेष्यामि। कुतः खल्वापः। भो गिरे ! आपस्तावत् । हन्त स्रवति। (आचम्य मन्त्रं जपति ।) भोः पुरुष !

मायापाशेन बद्धस्त्वं विवशो न गमिष्यसि ।
राजसे रज्जुभिर्बद्धः शक्रध्वज इवोत्सवे ॥ ४७ ॥

व्रजसि कथमपि न गमिष्यसीत्यर्थः ॥

इति वदतैव घटोत्कचेन गृहीतो भीमसेन आत्मनि चिन्तयति—**कथमि**-त्यादि । स्वदेहनिष्पीडनप्रकाराभिव्यक्त्या स्वपुत्रशक्त्योपजनितं सन्तोषं सुयोधनोपदेशभङ्ग्या सूचयति—भोः सुयोधन !, ते, शत्रुपक्षः पाण्डवपक्षः । वर्धते वृद्धिं प्राप्नोति खलु । अस्य मत्सूनोरनयाध्यक्ष्यमाणया शक्त्या सहायभूतया त्वत्पक्षादभ्यधिकबलो भवतीत्यर्थः । कृतरक्षः सुविहितविपत्प्रतीकारः । अवहितो भवेति स्वस्य नियुद्धबन्धावधूननसंरम्भसूचनम् ॥

अवेत्यादि ॥

व्यपनयेत्यादि । दृष्टसारः मत्प्रत्यक्षितबलः । वीर ! विरोधिलक्षणया वीर्यहीनेत्यर्थः । परिखेदः श्रमः ॥ ४६ ॥

कथमित्यादि । मायापाशः मायामयः पाशः । आपस्तावत् , स्यन्दयेत्यध्याहारः । **हन्ते**ति हर्षे । स्रवति स्यन्दति । अर्थादपः । स्रवणं च राक्षसभयादिति बोध्यम् ॥

मायापाशबन्धकार्यमाह—**माये**त्यादि । विवशः कायादिव्यापारेष्वस्वतन्त्रः । न गमिष्यसि अङ्गचलनशक्तिविरहात् । राजसे शोभिष्यसे । शक्रध्वज इव

(इति मायया बध्नाति ।)

भीमसेनः——कथं मायापाशेन बद्धोऽस्मि । किमिदानीं करिष्ये ! अस्ति महेश्वरप्रसादलब्धो मायापाशमोक्षो मन्त्रः । तं जपामि । कुतः खल्वापः । भवतु, भो ब्राह्मणकुमार ! आनय कमण्डलुगता अपः ।

वृद्धः——इमा आपः ।

(भीमसेन आचम्य मन्त्रं जप्त्वा मायां मोचयति ।)

घटोत्कचः—अये पतितः पाशः । किमिदानीं करिष्ये । भवतु, भो पुरुष ! पूर्वसमयं स्मर ।

भीमसेनः—समय इति । एष स्मरामि । गच्छाग्रतः ।

(उभौ परिक्रामतः ।)

वृद्धः—पुत्रकाः ! किं कुर्मः । अयं गच्छति वृकोदरः ।

हिडिम्बा—(च) उम्मत्तअ ! दव्वदं खु अअम् ।

(क) किं ब्राह्मणः ।

(ख) अथवा स्थविरः ।

(ग) किं बालः ।

कथमित्यादि । मायापाशमोक्षः मायापाशात् तदाख्यादस्त्राद् मोक्षो मोचनं येन स तथाभूतः ॥

इमा इत्यादि ॥

भवतीत्यादि । वाङ्मात्रेण जात्यभिलाषकशब्दमात्रेण । 'रूपमात्रेण' इति

धैर्यं नासीद्, वर्षपूगविश्लेषसुलभाप्रत्यभिज्ञाननिमित्तकस्वप्रत्याख्यानशङ्कया । पुत्रेणैव भर्ता स्वगृहमानेय इति च तस्या इच्छा । अतः कदाचिदाश्रमविप्रकृष्टभूमौ [illegible]या त्यक्त एवाते भावः ॥ [illegible]रण्या कमपि दारपुत्रत्रयानुयातं

समय इत्यादि ॥

पुत्रका इत्यादि । पुत्रकाः ! अयं वृकोदरः भीमसेनः । गच्छति, अर्थाद् अस्मदर्थे स्वदेहत्यागं कर्तुम् । किं कुर्मः अत्र कं प्रतिविधिमनुतिष्ठामः । वृकोदरो हि राक्षसं निगृह्यास्मान् रक्षिष्यतीति मनोरथेनास्माभिः शरणीकृतः । स च यथा-

आक्रम्य राक्षसमिमं ज्वलदुग्ररूप-
मुग्रेण बाहुबलवीर्यगुणेन युक्तम् ।
एष प्रयाति शनकैरवधूय शीघ्र-
मासारवर्षमिव गोवृषभः सलीलः ॥ ४८ ॥

घटोत्कचः—इह तिष्ठ । त्वदागमनमम्बायै निवेदयामि ।

भीमसेनः—बाढम् । गच्छ ।

घटोत्कचः—(उपसृत्य) अम्ब ! अभिवादये घटोत्कचोऽहम् । चिरा-
भिलषितो भवत्या आहारार्थमानीतो मानुषः ।

(प्रविश्य)

हिडिम्बा—(क) जाद ! चिरं जीव । कीदिसो माणुसो आणीदो ।

मायापाशेन बद्धस्त्वं विवशो न गमिष्यसि ।
राजसे रज्जुभिर्बद्धः शक्रध्वज इवोत्सवे ॥ ४७ ॥

व्रजसि कथमपि न गमिष्यसीत्यर्थः ॥

सम्भावितो—राक्षसायास्मदन्यतमदेहपुनरर्पणं वा पूर्वसमयत्यागो वा; तदुभयमपि सत्यप्रतिज्ञो वृकोदरो नानुमन्यत इत्यतोऽस्माभिस्तद्गमनं तूष्णीमवलोकमानैरेव स्थातव्यमापतितमिति भावः ।

जितमपि राक्षसं धर्मानुरोधाद् विस्रब्धमनुगच्छतो भीमसेनस्य महासत्त्वताधिकबलो भवतीत्यर्थः । कृतरक्षः सुविहितविपत्प्रतीकारः । अवहितो भवेति स्वस्य नियुद्धबन्धावधूननसंरम्भसूचनम् ॥

अवेत्यादि ॥

व्यपनयेत्यादि । दृष्टसारः मत्प्रत्यक्षितबलः । वीर ! विरोधिलक्षणया वीर्यहीनेत्यर्थः । परिखेदः श्रमः ॥ ४६ ॥

आसादिते स्ववासस्थाने राक्षस आह—**इहे**त्यादि ॥

बाढमित्यादि । बाढमित्यङ्गीकारे ॥

अम्बेत्यादि ॥

जादेत्यादि ॥

घटोत्कचः—भवति! वाङ्मात्रेण मानुषो न वीर्येण ।

हिडिम्बा—(क) किं बह्मणो ।

घटोत्कचः—न ब्राह्मणः ।

हिडिम्बा—(ख) आदु थेरो ।

घटोत्कचः—न वृद्धः ।

हिडिम्बा—(ग) किं बाळो ।

घटोत्कचः—न बालः ।

हिडिम्बा—(घ) जइ एवं, पेक्खामि दाव णम् ।

(उभौ परिक्रामतः ।)

हिडिम्बा—(ङ) किं एसो माणुसो आणीदो ।

घटोत्कचः—भवति! कोऽयम् ।

हिडिम्बा—(च) उम्मत्तअ! दव्वदं खु अअम् ।

(क) किं ब्राह्मणः ।

(ख) अथवा स्थविरः ।

(ग) किं बालः ।

(घ) यद्येवं, पश्यामि तावदेनम् ।

(ङ) किमेष मानुष आनीतः ।

(च) उन्मत्तक! दैवतं खल्वयम् ।

भवतीत्यादि । वाङ्मात्रेण जात्यभिलाषकशब्दमात्रेण । 'रूपमात्रेण' इति धैर्यं नासीद्, वर्षपूगविश्लेषसुलभाप्रत्यभिज्ञाननिमित्तकस्वप्रत्याख्यानशङ्कया । पुत्रेणैव भर्ता स्वगृहमानेय इति च तस्या इच्छा । अतः कदाचिदाश्रमविप्रकृष्टभूमौ व्यायच्छमाने प्रोषितभ्रातृके भीमसेने तदभ्यर्णसरण्या कमपि दारपुत्रत्रयानुयातं विप्रपान्थं गच्छन्तं पश्यन्ती हिडिम्बा स्वाभिलषितसिद्धिद्वारमित्थं नूनं व्यचिन्तत्यादि ॥

उम्मत्तअ इत्यादि । उन्मत्तक! भ्रान्तचित्त! आनीतपुरुषगतविशेषाविचारणात् साक्रोशं सम्बोधनम् ॥

घटोत्कचः—आः कस्य दैवतम् ।

हिडिम्बा—(क) तव अ मम अ ।

घटोत्कचः—कः प्रत्ययः ।

हिडिम्बा—(ख) एसो पच्चओ । जेदु अय्यउत्तो ।

भीमसेनः—(विलोक्य) का पुनरियम् । अये देवी हिडिम्बा ।

अस्माकं भ्रष्टराज्यानां भ्रमतां गहने वने ।
जातकारुण्यया देवि ! सन्तापो नाशितस्त्वया ॥ ४९ ॥

हिडिम्बे ! किमिदम् ।

(क) तव च मम च ।

(ख) एष प्रत्ययः । जयत्वार्यपुत्रः ।

आ इत्यादि ॥

तवेत्यादि ॥

क इति । कः प्रत्ययः को हेतुः । अर्थादुभयदैवतत्वे ।

एसो इत्यादि । मद्भर्तृत्वं हेतुरिति बोधयितुं स्वभर्तृयोग्येन समुदाचारेण भीमसेनं सम्भावयति—**जेदु** इत्यादि ॥

का पुनरिति । इयं का । अतिचिरदृष्टां प्रति झटिति प्रत्यभिज्ञानुदयादेव-मुक्तिः । प्रत्यभिजानन्नाह—**अये** इत्यादि । अये इति स्मरणे ।

जतुगृहदाहकालिके प्रवासे हिडिम्बया कृतमुपकारं स्मरंस्तां सम्भावयति—

अवेत्यादि ॥

व्यपनयेत्यादि । दृष्टसारः मत्प्रत्यक्षितबलः । वीर ! विरोधिलक्षणया वीर्य-हीनेत्यर्थः । परिखेदः श्रमः ॥ ४६ ॥

आसादिते स्ववासस्थाने राक्षस आह—**इहे**त्यादि ॥

प्रकृतमधिकृत्य पृच्छति—**हिडिम्बे** इति । इदं त्वदाहारार्थे मानुषानयनं नाम प्रकृतं वस्तु । किम् अज्ञातम् । ईदृशं कर्म त्वयि मया न सम्भावितं, तस्मादस्य फलमभिसंहितं मे ब्रूहीत्यभिप्रायः ॥

हिडिम्बा--(कर्णे) (क) अय्यउत्त ! ईदिसं विअ ।

भीमसेनः—जात्या राक्षसी, न समुदाचारेण ।

(क) आर्यपुत्र ! ईदृशमिव ।

मानुषानयनतात्पर्यरहस्यस्य स्वभर्तृमात्रश्रवणीयत्वं मन्यमाना स्वभर्तुः कर्णे तन्निवेदयति—**कर्णे** इत्यादि। ईदृशमिव इवशब्दो वाक्यभूषणम्। ईदृशं फलरहस्यमित्यर्थः। तच्च पूर्वोत्तरार्थपर्यालोचनयोन्नेतुं शक्यमिति ग्रन्थे न निबद्धम्। तद् उत्तरवाक्ये विशदयिष्यामः॥

तदभिप्रायरहस्यश्रवणेन परितुष्ट आह—**जात्येति**। जात्या जन्मना। राक्षसी, अर्थात् त्वम्। समुदाचारेण कर्मणा। न, राक्षसी न भवसि। अयमाशयः—मानुषग्रहणचोदनां प्रत्युपपन्नस्य निरवद्यस्य प्रयोजनस्य त्वया कथनाद् राक्षसजातिसहजनृशंसकर्माध्यवसायित्वशङ्का त्वामन्तरेण मम व्यपगता, त्वत्समुदाचारशुद्धिविस्रम्भश्च मे सञ्जात इति। किं तत् प्रयोजनमिति चेत्, स्वभर्तृसमागम इति ब्रूमः। स खल्विदानीं मानुषग्रहणयत्नेनोपनतो हिडिम्बयानुभूयमानः पतिव्रताभिसन्धियोग्यः प्रशस्तोऽर्थः प्रतिपत्तृबुद्धिमारूढ एवेति शब्दतो न निर्दिष्टः। उपपद्यते चास्योपेयभावो मानुषग्रहणेऽभ्युपाये। भीमसेनसमागमो हि वर्षपूगविच्छिन्नः स्वाधिष्ठितं वनं दैवादधिवसति भीमसेने तत्प्रियया हिडिम्बयावश्यमेषितव्यः। कर्तव्यश्च प्रयत्नः कथमपि तं साधयितुम्। स तु राक्षसानुपगमनीयनानामुनिजनाश्रममध्यगते पाण्डवाश्रमे तया न सुलभः, न च मुन्याश्रमदेशबाह्येऽपि व्यायामपरिचयप्रदेशे भ्रातृभिर्भीमसेनेऽन्वास्यमाने सति सुलभ उचितो वा। तेन तस्य देशान्तरगतभ्रातृकस्याश्रमविप्रकृष्टदेशस्थित्यवसरं कञ्चिदुपलभ्य स घटयितव्य इति तस्या नूनं बुद्धिः। तत्रापि देशे स्वयं सन्निधाय तं स्वगृहागमनाय प्रार्थयितुं तस्या धैर्यं नासीद्, वर्षपूगविश्लेषसुलभाप्रत्यभिज्ञाननिमित्तकस्वप्रत्याख्यानशङ्कया। पुत्रेणैव भर्ता स्वगृहमानेय इति च तस्या इच्छा। अतः कदाचिदाश्रमविप्रकृष्टभूमौ व्यायच्छमाने प्रोषितभ्रातृके भीमसेने तदभ्यर्णसरण्या कमपि दारपुत्त्रत्रयानुयातं विप्रपान्थं गच्छन्तं पश्यन्ती हिडिम्बा स्वाभिलषितसिद्धिद्वारमित्थं नूनं व्यचिन्तयत्—'यदि पान्थविप्रान्यतममभ्यवहारार्थतामपदिश्य पुत्रेण ग्राहयेयं, नूनं मम भर्ता तदाक्रन्दादिविदितार्थस्तद्विपन्मोचनानुरोधात् पुत्रेण निर्बन्धिना प्रतिस्पर्धमानो मन्निदेशे तेनाभिधीयमाने तं च मां च मत्पाणिग्रहणकालवृत्तां प्रकृतविप्रविपत्सजातीयां हिडिम्बसञ्जनितामात्मविपदं चावश्यं संस्मरन् कृपया मदुटजमागत्य माममनु-

हिडिम्बा—(क) उम्मत्तअ ! अभिवादेहि पिदरं ।

घटोत्कचः—भोस्तात ! अहं स धार्तराष्ट्रवनदवाग्निर्घटोत्कचोऽभिवादये । पुत्रचापलं क्षन्तुमर्हसि ।

भीमसेनः—एह्येहि पुत्र ! व्यतिक्रमकृतं कान्तमेव । (इति परिष्वज्य) धार्तराष्ट्रवनदवाग्निपुत्रापेक्षीणि पितृहृदयानि । पुत्र ! अतिबलपराक्रमो भव ।

घटोत्कचः—अनुगृहीतोऽस्मि ।

(क) उन्मत्तक ! अभिवादय पितरम् ।

गृह्णीयाद्' इति । ततस्तच्चोदनया मानुषग्रहणे तथैव पुत्रेणारब्धे तस्याः स्वभर्तृसमागमो यथामनोरथं सिद्ध इति तदिदं मानुषग्रहणचोदनायाः प्रयोजनं सुष्ठूपपन्नम् । एवञ्च, यत्तदा भीमसेनस्य प्रोषितभ्रातृकत्वम्, आश्रमविप्रकृष्टदेशावस्थानं, तदासन्ने वर्त्मनि घटोत्कचस्य मातृनिदेशाद् व्रतार्थं पान्थद्विजग्रहणम्, हिडिम्बारहस्योक्तिश्रवणपरितुष्टस्य भीमसेनस्य हिडिम्बासमुदाचारशुद्धावात्मविस्रम्भप्रकाशनं च महाकविना कल्पितं, तस्य सर्वस्यार्थवत्ता समर्थिता वेदितव्या ।

पितृविषयस्वापराधचिन्तया तदभिवादनसमुदाचारं विस्मृत्य तिष्ठन्तं पुत्रं तदभिवादनायादिशति—**उम्मत्तअ** इत्यादि ॥

भो इत्यादि । सः भवत्परीक्षितबलपराक्रमः । धार्तराष्ट्रवनदवाग्निः धार्तराष्ट्रा धृतराष्ट्रपुत्रा दुर्योधनादयः शतं, त एव समूहरूपत्वाद् वनं तस्य दवाग्निः दवसंज्ञितो वह्निः । दवशब्दो वनाग्निवाची । अथवा धार्तराष्ट्राणां वनं लक्षणया समूहो धार्तराष्ट्रवनं तदेव दवः अरण्यं, तस्य अग्निः । एतेन स्वपितृद्रोहिधार्तराष्ट्रध्वंसनं प्रत्यात्मनः सन्नद्धत्वं शक्तत्वं चोक्तम् । तद्धि शत्रूत्पादितवनवासकृच्छ्रगतस्य पितुः पुत्रमुखाच्छ्रोतव्यं प्रियतरमिति तदाख्यानस्याभिवादनवाक्ये पुरस्करणम् । पुत्रचापलं पुत्रस्य चपलकर्म अभियोधनम् । 'दवदावौ तु वनवह्नौ वनेऽप्युभौ' इति मेदिनी ॥

एहीत्यादि । व्यतिक्रमकृतं व्यतिक्रमः समुदाचारलङ्घनं तेन कृतम् । अर्थान्मदभियोधनम् । कान्तमेव त्वद्बलपराक्रमज्ञानजननेन मम हृद्यमेव । 'क्षान्तमेव' इति मातृकान्तरपाठो न हृद्यः । पितृहृदयानि पितॄणां पञ्चानामस्माकं हृदयानि ॥

अन्वित्यादि ॥

वृद्धः—एवं, भीमसेनपुत्रोऽयं घटोत्कचः ।

भीमसेनः—पुत्र! अभिवादयात्रभवन्तं केशवदासम् ।

घटोत्कचः—भगवन्! अभिवादये ।

वृद्धः—पितृसदृशगुणकीर्तिर्भव ।

घटोत्कचः—अनुगृहीतोऽस्मि ।

वृद्धः—भो वृकोदर! रक्षितमस्मत्कुलं, स्वकुलमुद्धृतं च । गच्छामस्तावत् ।

भीमसेनः—

अनुग्रहात् तु भवतः सर्वमासीदिदं शुभम् ।
आश्रमोऽदूरतोऽस्माकं तत्र विश्रम्य गम्यताम् ॥ ५० ॥

'जेदु अय्यउत्तो' इत्यादेः प्रत्यभिवादावसानस्य संवादजातस्य श्रवणेन राक्षसे भीमसेनपुत्रत्वमवधार्याह—**एवमित्यादि** । यद्यपि 'कौरव्यकुलदीपेन' इति, 'पितुर्मे भीमसेनस्य' इति चात्मनो भीमसेनपुत्रत्वं राक्षसेन पूर्वमाख्यातं, तथापि भीमसेनेन तदननुमोदनात् पितृभावविपरीताचरणाच्चासत्यं तदिति बुद्ध्या ब्राह्मणेन न गणितम् । अथवा समुपस्थितविपद्व्याकुलतावशात् पूर्ववाक्ययोस्तेनावधानं न दत्तम् ॥

ब्राह्मणाभिवादनाय पुत्रमादिशति—**पुत्रेत्यादि** ॥

भगवन्नित्यादि ॥

पितृसदृशेत्यादि । इह गुणः पुत्रदर्शितनिर्दयत्वप्रतीपा पितृप्रकाशिता दया ॥

अन्वित्यादि ॥

पान्थः कृतज्ञतां प्रकाशयन् जिगमिषया भीमसेनमामन्त्रयते—भो इत्यादि । स्वकुलं पाण्डवकुलम् । उद्धृतं शत्रुजनितायाः विपत्तेर्निस्तारितमित्यर्थः । अनेन वाक्येन ब्राह्मणकुलोद्धरणपुण्यस्य पाण्डवकुलोद्धरणं फलं निर्दिश्यते । अभूतस्यापि तस्य क्तप्रत्ययेन भूतत्वाख्यानमवश्यम्भावित्वशीघ्रभावित्वयोर्बोधनार्थम् ॥

वृद्धः-- कृतमातिथ्यमनेन जीवितप्रदानेन । तस्माद्गच्छामस्तावत् ।

भीमसेनः--गच्छतु भवान् सकुटुम्बः पुनर्दर्शनाय ।

वृद्धः—बाढम् । प्रथमः कल्पः ।

(निष्क्रान्तः सकलत्रपुत्रः केशवदासः)

भीमसेनः--हिडिम्बे! इतस्तावत् । वत्स! घटोत्कच! इतस्तावत् । तत्रभवन्तं केशवदासमाश्रमपदद्वारमात्रमपि सम्भावयिष्यामः ।

यथा नदीनां प्रभवः समुद्रो यथाहुतीनां प्रभवो हुताशः ।
यथेन्द्रियाणां प्रभवं मनोऽपि तथा प्रभुर्नो भगवानुपेन्द्रः ॥५१॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

मध्यमव्यायोगोऽवसितः ॥

अस्तीति शेषः । विश्रम्य मदीयातिथ्यस्वीकारादिना मार्गसञ्चारपरिखेदमपनीयेत्यर्थः ॥ ५० ॥

कृतमित्यादि ॥

गच्छत्विति । भवान्, पुनर्दर्शनाय गच्छतु अस्मभ्यं पुनर्दर्शनं दातुं गच्छतु, पुनर्दर्शनदानं पुनरागमनसाध्यमिति पुनरागमनाय गच्छत्विति फलितोऽर्थः । 'क्रियार्थोपपदस्य कर्मणि स्थानिनः' इति चतुर्थी ॥

बाढमिति । बाढम् अङ्गीकृतम् अर्थाद् भवदर्थितं मम पुनरागमनम् । अङ्गीकारं द्रढयितुमाह—प्रथमः कल्पः स मुख्यो विधिः । पुनरागमनं मम मुख्यं कार्यमित्यर्थः ॥

विप्रस्य प्रस्थितस्यानुगमनसत्कारं चिकीर्षुराह—**हिडिम्बे** इत्यादि । आश्रमपदद्वारमात्रमपि सम्भावयिष्यामः आश्रमपदद्वारमात्रमवधीकृत्यापि सत्करिष्यामः ॥

मेदिनी ॥

एहीत्यादि । व्यतिक्रमकृतं व्यतिक्रमः समुदाचारलङ्घनं तेन कृतम् । अध न्मदभियोधनम् । कान्तमेव त्वद्बलपराक्रमज्ञानजननेन मम हृद्यमेव । 'क्षान्तमेव' इति मातृकान्तरपाठो न हृद्यः । पितृहृदयानि पितॄणां पञ्चानामस्माकं हृदयानि ॥

अन्वित्यादि ॥

निष्क्रान्ताः सर्वे इति व्यायोगपरिसमाप्तिः ॥

ताम्रपर्ण्यमृतार्द्रपूततरुवाग्रहारगतशैशवो
वञ्चि**मूलकरामवर्मकुलशेखर**क्षितिपरक्षितः ।
मध्यमाख्यमिदं महोर्जितगुणाकरे **गणपतिः** सुधी-
र्भासनाटकमण्डले किमपि रूपकं विवृतवानिति ॥

वाग्देव्या वरिवस्यैव यदिदं मम जल्पितम् ।
भूयान्मय्येतया नित्यं सुप्रसन्ना सरस्वती ॥

इति श्रीमद**नन्तशयन**वास्तव्यस्य ताम्रपर्णीतीरवर्ति**तरुवा**ग्रहारा-
भिजनस्य श्री**सीताम्बारामसुब्रह्मण्यार्य**सूनोः
गणपतिशास्त्रिणः कृतिषु
मध्यमव्यायोगव्याख्यानं
सम्पूर्णम् ।

शुभं भूयात् ॥

वृद्धः-- कृतमातिथ्यमनेन जीवितप्रदानेन । तस्माद्गच्छामस्तावत् ।

भीमसेनः--गच्छतु भवान् सकुटुम्बः पुनर्दर्शनाय ।

वृद्धः —बाढम् । प्रथमः कल्पः ।

(निष्क्रान्तः सकलत्रपुत्रः केशवदासः)

भीमसेनः--हिडिम्बे ! इतस्तावत् । वत्स ! घटोत्कच ! इतस्तावत् । तत्रभवन्तं केशवदासमाश्रमपदद्वारमात्रमपि सम्भावयिष्यामः ।
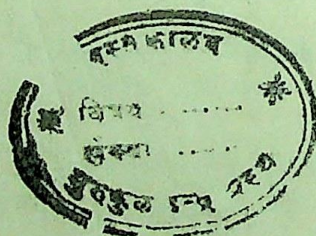
FOR SALE.

With commentary by Mahamahopadhyaya Dr. T. Ganapati Sastri.

	Rs.	As.
1. Bhasa's		
Svapnavasavadatta	1	8
Do. Superior cover	1	12
Pancharatra	1	0
Madhyamavyayoga	0	8
Dutavakya	0	8
Pratijnayaugandharayana	1	8
Charudatta	1	0
Pratimanataka	2	0
2. Kautalya's Arthasastra—		
Part I, *Adhikaranas 1 & 2*	3	12
Part II, *Do. 3, 4, 5, 6 & 7*	4	(
Part III, *Do. 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14 & 15*	3	
Bhasa's Plays—A Critical Study	2	
Bharatanuvarnanam—(A description of India)	1	

Can be had of:—

T. G. Ramasubba Iyer, B.A.,

Trivandrum,—Chala